

ANTONI ROMUALD CHODYŃSKI <https://orcid.org/0000-0002-0480-4423>

emerytowany starszy kustosz Muzeum Zamkowego w Malborku
a.chodyński@zamek.malbork.pl

Dzieło M.B. Valentiego „Museum museorum” i inne publikacje muzeograficzne z gdańskich księgozbiorów oraz ich znaczenie w kształtowaniu zbiorów przyrodniczych i artystycznych w XVII i XVIII wieku

ABSTRACT

The work of M.B. Valentini “Museum museorum” and other museographical publications from the Gdańsk book collections and their significance in the formation of the natural history collections in the 17th and 18th centuries

After 1700 we observe a clear increase in the number of conscious collectors gathering works of art, naturalia and various curiosities – mirabilia, typical of many Baroque “chambers” (Kammer) that were created by collectors during the previous, 17th century.

Michael Bernhard Valentini (1657–1729), court physician at the court of the Landgrave of Hessen, published a compendium of encyclopaedic knowledge, a work for academic collectors of natural history specimens, entitled *Museum museorum* (Vol. I–II, Frankfurt am Main 1704–1714). Valentini provided information about various noteworthy things found in the Old and New World as well as in Asia (India), sometimes exceeding the limits of previous knowledge, both for researchers and collectors. Valentini’s work may be seen as evidence of a real collector’s fever, directed not only at all kinds of rare and curious things (curiosities) but also research objects collected for study purposes, especially in countries north of the Alps (e.g. natural amber and amber with insect inclusions). This German author recommended in his proposed programme for the creation of an ideal modern museum that objects should be arranged into groups, for example naturalia and artificialia and then divided into more detailed subgroups in order to make them more visible and their content more comprehensible, therefore enriching the knowledge of the surrounding world.

Keywords: Michael Bernhard Valentini, Christian Gottlieb Jöcher, Johann Daniel Major, museographic publications, Gdańsk book collections, European natural history collections of the 17th and 18th centuries

Słowa kluczowe: M.B. Valentini, Ch.G. Jöcher, J.D. Major, publikacje muzeograficzne, księgozbiory gdańskie, europejskie kolekcje przyrodnicze XVII i XVIII wieku

W Europie od XVI wieku powstawały liczne i niezwykle zasobne zbiory rzeczy ciekawych oraz wyjątkowo rzadkich, obejmujące zarówno okazy natury ożywionej, jak i artefaktów przyrodniczych. Do Holandii trafiały z Dalekiego Wschodu osobliwości fauny i flory przywożone od dziesięcioleci przez żeglarzy i medyków okrętowych. Okazy przyrodnicze przywożono do Gdańska i Elbląga głównie z Holandii, zwłaszcza z Amsterdamu. Oprócz aukcji obrazów starych mistrzów i gabinetów numizmatycznych odbywały się tam często wyprzedaże kolekcji naturalistów i instrumentów naukowych. Przeznaczano na ten cel spore fundusze, angażowano wiele wysiłku i prywatnego czasu dla poznawania otaczającego świata. Początkowo amatorskie zbiory stały się z czasem podwaliną przyszłych kolekcji naukowych. Najwcześniej i najprężniej ruch muzealny rozwinął się we Włoszech. W okresie renesansu początkowo skromne zbiory uniwersyteckie stawały się wzorem dla wzbogacanych egzotycznymi okazami zbiorów przyrodniczych w okresie baroku oraz kolekcji uniwersalistycznych tworzonych w XVII i XVIII wieku przez uczonych (Athanasius Kircher w Rzymie), osoby prywatne, głównie lekarzy i aptekarzy (Albertus Seba w Amsterdamie), przedstawiciele arystokracji, zamożnych kupców, licznie powstające towarzystwa naukowe oraz inne podmioty. Dzięki tym zbiorom zaczęto odchodzić od arystotelesowskiej wiedzy tekstowej na rzecz rozwoju wiedzy eksperymentalnej opartej na obserwacji natury¹. Paula Findlen w latach 90. XX wieku scharakteryzowała wczesne zbiory historii naturalnej, które legły u podstaw badań nad historią europejskiego muzealnictwa².

Okres od wydania dzieła Daniela Majora w latach 70. XVII wieku do opublikowania *Promptuarium rerum naturalium et artificialium* (Wrocław 1726) i *Rariora artis et naturae, item in re medica* (Lipsk 1737) Johanna Christiana Kundmanna to czas przejściowy w dziejach wczesnego muzealnictwa, w którym obserwujemy powolne przekształcanie zbiorów uniwersalistycznych w nowoczesne kolekcje naukowe ograniczone do wybranych dziedzin. W tym wczesnym, muzeotwórczym okresie zwracano uwagę na różne osobliwe okazy przyrody ożywionej i nieożywionej, próbowano zrozumieć cel ich występowania w otaczającym świecie i znaleźć właściwe dla nich miejsce

¹ Vide m.in.: O transformacji w przestrzeni performatywnej XVII wieku: H. Schramm, *Kunst-kammer – Laboratory – Theater in the Theatrum Europaeum: On the Transformation of Performative Space in the 17th Century* [w:] *Theatrum Scientiarum*, vol. 1: *Collection – Laboratory – Theater*, eds. H. Schramm, L. Schwarte, J. Lazardzig, Berlin 2005, s. 9–34; W. Schaffner, *The Point: The Smallest Venue of Knowledge in the 17th Century (1585–1665)* [w:] *Theatrum Scientiarum*, s. 57–74.

² P. Findlen, *Possessing Nature: Museum, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*, Berkeley–Los Angeles–London 1996, https://books.google.com/books/about/Possessing_Nature.html?id=TiaZweqvYu [dostęp: 16.07.2020]. Vide też: R. Felfe, *Collections and the Surface of the Image: Pictorial Strategies in Early-Modern Wunderkammer* [w:] *Theatrum Scientiarum*, Berlin 2005, s. 228–265; H. Bredekamp, H. Böhme, *The Methaphysics of Phenomena: Telescope and Microscope in the Works of Goethe, Leeuwenhoek and Hooke* [w:] *Theater der Natur und Kunst. Wunderkammer des Wissens*, red. H. Bredekamp, 2 tomy, Berlin 2000; H. Böhme, *The Methaphysics of Phenomena: Telescope and Microscope in the Works of Goethe, Leewenhoek and Hooke* [w:] *Theatrum Scientiarum*, s. 355–394.

w klasyfikowaniu gatunków³. W dobie Oświecenia nadal interesowano się skamieniałościami, rzadkimi minerałami, egzotycznymi roślinami, wynaturzeniami w świecie zwierzęcym i ludzkim, ale kolekcje minerałów, naturalnych bryłek bursztynu i muszli, zielniki opatrzone dokumentacją, katalogi artefaktów zaczęły spełniać funkcję pomocy naukowych badaczy kolekcjonerów. Jedną z pełniejszych jak na ówczesne czasy kolekcji przyrodniczych zgromadził amsterdamski aptekarz Albertus Seba (1665–1735)⁴. Dziełem jego życia były dwie kolekcje – po sprzedaniu pierwszej carowi Piotrowi Wielkiemu w 1717 roku rozpoczął gromadzenie drugiej, opracowanej w czterotomowym katalogu i zlicytowanej w kilkanaście lat po jego śmierci (1752), której fragmenty zakupiła księżna Anna Jabłonowska z Siemiatycz do swojego Gabinetu Historii Naturalnej⁵. Już około 1725 roku kolekcja A. Seby zawierała bardzo bogaty zbiór okazów przywożonych z obu Ameryk i Azji, umieszczonych w 700 szklanych słojach, „z najrzadszymi obcymi zwierzętami (...), wielorakimi ekstra rzadkimi węzami (...) szczególnymi gatunkami pięknymi i rzadkimi muszlami, pięknymi i kompletnymi motylami, ze wszystkich czterech stron świata, [także przykłady] częściowo znanych i nieznanymi jeszcze roślin” – pisał twórca kolekcji w ofercie sprzedaży, zachęcając potencjalnego nabywcę bogactwem egzotycznych rarytasów przyrodniczych⁶. W 2013 roku podczas zwiedzania zamku Sydrov⁷ miałem sposobność podziwiania tego czterotomowego katalogu opracowanego

³ Na ten temat ostatnio: J.L. Arsuaga, *Życie. Fascynująca podróż przez 4 miliardy lat*, przeł. E. Rajtaczak, Kraków 2010, s. 107–109.

⁴ Albertus Seba (12.05.1665, Etzel k/Friedeburga – 2.05.1736, Amsterdam), holenderski farmaceuta, zoolog i kolekcjoner. Twórca największego holenderskiego gabinetu osobliwości przyrodniczych – zbioru, zgromadzonego dzięki pomocy żeglarzy i chirurgów okrętowych, którzy na prośbę Seby przywozili egzotyczne zwierzęta i rośliny w celu sporządzania leków. Część kolekcji sprzedał w 1717 roku carowi Piotrowi Wielkiemu. Po sprzedaży zaczął gromadzić nową kolekcję naturalistów umieszczoną w specjalnie zbudowanym domu muzealnym. Pozwoliła mu ona na opracowanie słynnego zoologiczno-botanicznego dzieła łacińsko-holenderskiego nazywanego w skrócie *Tezaurusem*, z barwnymi ilustracjami w 4 tomach: *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio / Naaukeurige beschryving van het schatryke kabinet der voornaamste seldzaamheden der natur* (Dokładny opis bardzo bogatego tezaurusa głównych i najrzadszych obiektów przyrodniczych). Dwa tomy ukazały się po śmierci twórcy w 1759 roku i 1765 roku. Kolekcję zwiedzał dwukrotnie w 1735 roku Karol Linneusz podczas pracy nad systemem klasyfikacji gatunków. Po śmierci Seby zbiory przekazano na licytację, część zakupiła Petersburska Akademia Nauk, inne nabyła księżna Anna z Sapiechów Jabłonowska do swojego Gabinetu Historii Naturalnej w Siemiatyczach. *Vide* P. Daszkiewicz, A.M. Bauer, *Specimen from the Second Collection of Albertus Seba in Poland: The Natural History Cabinet of Anna Jabłonowska (1728–1800)*, „Bibliotheca Herpetologica” 2006, vol. 6, No. 2, pp. 16–20.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Vide* „the rares exotic animals (...) many particularly rare snakes (...) brought together thus are very exceptional sort of beautiful and rare conch, the finest and most complete butterflies from the 4 corners of the Earth. [Completing this list are samples] of all the plants, some familiar pieces, but unfamiliar onestao” – I. Müsch, *Albertus Seba's Collection of Natural Specimens and Its Pictorial Inventory* [w:] *Albertus Seba Cabinet of Natural curiosities. Das Naturalienkabinett. Le Cabinet des curiosités naturelles. Locupletissimi rerum naturalium thesauri 1734–1765*, TASCHEN Bibliotheca Universalis, Köln 2017, s. 6.

⁷ Zamek Sydrov leży w regionie turystycznym Czeski Raj w północno-zachodniej części Republiki Czeskiej. Został urządzony w stylu francuskiego romantyzmu przez kolejnego właściciela posiadłości marszałka armii austriackiej księcia Karola Alama de Rohan i jego syna Kamila (po 1820). Kolejne

Il. 1. Cztery tomy *Thesaurusa*, katalogu naturalistów kolekcji aptekarza z Amsterdamu Albertusa Seby (1665–1736). Tom I (Amsterdam 1734) otwarty na tabl. X: *Lepidoptera Acmele et Serpentem* z węzami cejlońskimi. Biblioteka de Rohan na zamku Sychrov (Czechy północno-zachodnie). Fot. A.R. Chodyński

w czerwoną skórę z wytłaczanymi grzbietami, o złożonych brzegach kart z barwnymi tablicami przełożonymi ochraniającymi je bibułkami⁸ (il. 1). Cztery tomy katalogu Seby znajdują się w Bibliotece Głównej Politechniki Gdańskiej, przejęte z księgozbioru towarzystwa lekarzy gdańskich⁹. Podobnie jak August Seba w Amsterdamie także gdańszczanin Jakub Teodor Klein, sekretarz Rady Miasta, jeden z najwybitniejszych osiemnastowiecznych przyrodników w tym mieście, gromadzoną przez lata i naukowo opracowaną kolekcję naturalnych okazów bursztynu sprzedał margrafowi Fryderykowi

przebudowy miały miejsce: w stylu neogotyckim w latach 1847–1862 oraz po śmierci Kamila de Rohan w 1892 roku. W 1945 roku posiadłość skonfiskowano tej rodzinie, a w 1950 roku udostępniono publicznie. We wnętrzach zachowało się bogate wyposażenie z czasów właścicieli, imponująca galeria portretów oraz cenny księgozbiór liczący ponad 7 tysięcy woluminów, m.in. z kompletnym wydaniem *Thesaurusa* Alberta Seby.

⁸ A. Seba, *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio, et iconibus artificiosissimis expressio, per universam physices historiam: opus, cui, in hoc rerum genere, nullum par existit*, Amstelædami. Apud Wetstenium & Gul. Smith, & Jansonie-Waesbergios, 1734–1765. Tom I opublikowano w 1734 roku; <https://www.biodiversitylibrary.org/bibliography/62760#/summary> [dostęp: 18.08.2020].

⁹ Tom I *Thesaurusa* Seby opublikowano w 1734 roku, tom II – w 1753, tom III – w 1758, a tom IV – w 1765 roku. *Vide* też: <https://katalog.bg.pg.edu.pl/lib/item?id=chamo:31148&fromLocationLink=false&theme=system>; <https://katalog.bg.pg.edu.pl/lib/item?id=chamo:31168&fromLocationLink=false&theme=system>; <https://katalog.bg.pg.edu.pl/lib/item?id=chamo:31176&fromLocationLink=false&theme=system> [dostęp: 21.08.2020].

von Brandenburg-Kuhbachowi do Erlangen (1740). Potem rozpoczął gromadzenie sukcyntu od nowa, tworząc następną kolekcję¹⁰.

Z podobnym powodzeniem, jak w renesansie i baroku, również w XVIII wieku gromadzono monety i medale, które nieodłącznie towarzyszyły większym bibliotekom i zbiorom artystycznym. Stosunek właścicieli do numizmatów zmieniał się z wcześniejszych form tezauryzacji – w celu poznania historii władców i narodów Europy, kraju i ziemi rodzinnej, zabezpieczenia bytu, osiągnięcia prestiżu społecznego. Kompletowano więc pojedyncze egzemplarze, łączono je w grupy, brano udział w aukcjach wyprzedazy całych gabinetów numizmatycznych, dokonywano wymiany, wreszcie opracowywano katalogi, które następnie publikowano. Większą uwagę niż dotąd zaczęto przywiązywać do kolekcjonowania instrumentów pomiarowych, fizyczno-matematycznych, preparatów anatomicznych (także z uwagi na osobliwe formy życia i potrzebę medycznego zgłębiania patologii chorób); relacjonowano zjawiska astronomiczne i meteorologiczne, prowadzono katalogi długowieczności życia ludzkiego, przyczyniając się do poszerzenia dotychczasowej wiedzy o człowieku lub kładąc podwaliny pod nowe nauki, jak chociażby statystyki społecznej. Nowoczesne kolekcjonerstwo doby Oświecenia ma więc istotny wkład w ogólny rozkwit humanizmu i wiedzy o świecie, a kolekcjonerstwo obiektów należących do historii naturalnej – szczególnie udział w ich rozwoju.

* * *

W historycznych księgozbiorach gdańszczan notujemy dzieło Michaela Bernharda Valentini¹¹, zatytułowane *Museum museorum*¹², zachowane do dzisiaj w Bibliotece Gdańskiej PAN (il. 2). Wzbogaciło ongiś Bibliotekę Schwartzwalda, której założycielem był Henryk (Heinrich) Schwartzwald (1619–1672)¹³. Reprezentował on w ówczesnym Gdań-

¹⁰ A.R. Chodyński, *Kultura kolekcjonerska w XVIII w. Gdańscy uczeni, amatorzy – znawcy i dyletanci, także z innych miast europejskich i ich stosunek do dzieł sztuki*, „Opuscula Musealia” 2006, z. 15, s. 140.

¹¹ Michael Bernhard Valentini (ur. w Giessen 26 XI 1657 – zm. tamże 16 III 1729), więcej o M.B. Valentini w dalszej części artykułu. J. Pagel, *Valentini, Michael Bernhard* [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Leipzig 1895, t. 39, s. 468 i nast.; U. Enke, *Gelehrtenlieben in 17. Jahrhunderts eine Annäherung in den Giessener Medizinprofessor Michael Bernhard Valentini (1657–1729)*, „Medizinhistorisches Journal” 2007, vol. 42 (3–4), s. 299–329.

¹² M.B. Valentini, *Museum museorum, oder vollständige Schau-Bühne aller Materialien und Specereyen, nebst deren natürlichen Beschreibung (...). Aus andern Material-Kunst-und Naturalien-Kammern, Ost-und West-Indischen Reiss-Beschreibungen, Curiosen Zeit-und Tag-Registern, Natur-und Artzney-Ründigern (...). Zum Vorschieb der studirenden Jugend Materialisten, Apothecer und deren Visitatoren, wieauch anderer Künstler, als Jubelirer, Mahler, Färber, u. s. w...*, Unter Augen geleet von D. Michael Bernhard Valentini (...), Franckfurt am Mein 1704. Dzieło Valentiniego dostępne jest też online na stronie Biblioteki Uniwersytetu w Lund na domenie publicznej: <http://www.alwin-portal.org/alvin/view.jst?pid=alvin-record%3A153457&dswid=-2616> [dostęp: 25.06.2010]. Za informację tę dziękuję p. Dorocie Foldze-Januszewskiej.

¹³ Henryk (IV Starszy) Schwartzwald (Schwartzwaldt, Szwarcwald) h. własnego, ur. 10 marca 1619 roku w Gdańsku – zm. tamże 24 czerwca 1672 roku, syn Henryka (1582–1630) ławnika gdańskiego i Brygidy Czirenberg (zm. 1652), córki burmistrza gdańskiego Daniela. Ożenił się z Konstancją

sku szerokie grono siedemnastowiecznych właścicieli zbiorów uniwersalistycznych, zawierających również rzadkie okazy przyrodnicze charakterystyczne dla epoki baroku, kolekcje numizmatyczne i dzieła sztuki¹⁴. Do tego grona należeli Arnold von Holten, Jan Heweliusz, Mikołaj Bodeck, Jan Czirenberg, Adrian Engelke, Henryk Heyll, Bartłomiej Eckermann, Bartłomiej Schachmann, Gabriel Schumann, Jan Ernest Schröder, Jan Speimann, Zachariasz Zappio i wielu innych przedstawicieli intelektualnego życia miasta nad Motławą. Byli wśród nich członkowie Rady Miasta, wielcy kupcy i armatorzy, profesorowie Gimnazjum Akademickiego, uczeni przyrodnicy, medycy i aptekarze, członkowie wspólnot religijnych, a nawet drobni kupcy, rzemieślnicy i tragarze¹⁵. Gdy Henryk Schwartzwald umierał przedwcześnie w wieku 53 lat, wraz z braćmi – starszym Janem (1615–1688) i młodszym Karolem (1620–1683) – szczylił się indygenatem polskim nadanym przez króla Jana Kazimierza w 1658 roku. W pamięci potomnych zapisał się jako kolekcjoner numizmatów. W rok po jego śmierci Grzegorz Schröder, późniejszy syndyk, zanotował, iż Schwarzwald zostawił zbiór 30 złotych, 1000 srebrnych i 200 brązowych

Cölmer (26.09.1650), córką rajcy gdańskiego Klemensa. Schwartzwaldowie, bogaci kupcy, osiedlili się w Gdańsku ok. 1420 roku, należeli do miejscowego patrycjatu już w początku XVI wieku. Protoplastą rodu był Jan (Johann) Schwartzwald, ławnik gdański ożeniony z Magdaleną von Essen, córką Berndta i Brygidy Proste. Bracia Henryka IV, Jan i Karol, otrzymali indygenat polski (1658). Henryk IV był mecenasem artystów i uczonych, kolekcjonerem numizmatów (miał kolekcję liczącą 600 złotych i srebrnych monet i medali), bibliofilem, założycielem Biblioteki Schwartzwaldów liczącej w 1660 roku ponad 3 tysiące tomów, głównie dotyczących historii Polski, literatury pięknej, teologii, filozofii, geografii, medycyny itd. W 1669 roku, będąc wyznania kalwińskiego, zapisał księgozbiór gminie ewangelicko-reformowanej wraz z funduszem na jej prowadzenie, umieszczony po jego śmierci w szkole parafialnej przy kościele św. Piotra i Pawła. W 1832 roku Bibliotekę Schwartzwaldów przekazano na rzecz Biblioteki Miejskiej w Gdańsku, w której pozostawała do 1900 roku jako wyodrębniony księgozbiór; od tego roku za zgodą seniorów gminy książki z tego księgozbioru przydzielono do poszczególnych działów przedmiotowych Biblioteki Miejskiej. Kolekcja monet i medali wzbogaciła Gabinet Numizmatyczny Gimnazjum Akademickiego w Gdańsku. *Vide* Archiwum Państwowe w Gdańsku [dalej cyt. APGd.], sygn. 300, R/Bb 31b, s. 20; APGd. 300, R/LI 28: Genealogie Stam-Register und Abkünfte erzlicher vornehmen Geschlechter und Familien in der Kön[igliche] Stadt Dantzig, s. 23 i nast.; APGd. 7825/353, s. 253; Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk [dalej cyt. BGd.], sygn. MS 602: Der Schwarzwaldener Genealogia, s. 50; *Polski słownik biograficzny*, t. XXXVI/I, z. 148: *Schroeder Franciszek – Seidel Stefan*, Warszawa–Kraków 1995, s. 64 i nast. (hasło oprac. Z. Nowak); *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* [cyt. SBPN], red. S. Gierszewski, t. 4: R–Z, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 183 i nast. (hasło oprac. M. Babnis); Katalogi Biblioteki Schwartzwalda: Cat. Bibl. Nr 56 (XIX w.) „Catalogus der Bibliothec Schwartzwaldt”, s. 1208; Cat. Bibl. Nr 57 (XIX w.) „Manuscripte und Alt Drucke Die aus Petro-Paulin. Kirchenbibliothek zur Schwartzwaldischen Bibliothec kamen und jetzt in der Danziger Stadtbibliothek aufbewahrt werden”, s. 8; Cat. Bibl. Nr 58 (XIX w.) „HSB [Heinrich Schwartzwald Bibliothek]. Katalog der Bibliothek Heinrich Schwartzwald”, t. 1, s. 564, t. 2, s. 692; Cat. Bibl. Nr 59 (XIX w.) „Alphabet Index zu H[Heinrich] S[Schwartzwald] B[ibliothek] nach Fächern”.

¹⁴ A.R. Chodyński, *Przekazy źródłowe o nauce, bibliotekach, mecenacie i kolekcjach osiemnastowiecznych w Gdańsku*, „Rocznik Gdański” 1992, t. 52, s. 91–99; *idem*, *Kolekcjonerzy i kolekcje w Gdańsku XVI–XIX wieku (do 1872 roku)*. „Inventarium et taxam” dzieł sztuki, „Rocznik Historii Sztuki” 2002, t. XXVII, s. 171–212.

¹⁵ *Vide* Z. Nowak, *Lata rozkwitu kultury, nauki i sztuki [w:] Historia Gdańska*, t. II: 1454–1655, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 686–753, zwłaszcza s. 706.

medali oraz wielką liczbę monet¹⁶. Już po śmierci bibliofila zakupiono dzieło Valentiniego *Museum museorum*¹⁷, włączając je w zespół Biblioteki Schwartzwalda.

Podróże europejskie młodzieży z Gdańska, Torunia, Elbląga i innych miast w celu zdobycia ogłady, poszerzenia wiedzy, odbycia studiów były dla synów mieszczańskich i szlacheckich bardzo pożądanym zajęciem w celu dalszego kształcenia. Dla adeptów różnych rzemiosł obowiązkowe były Wanderjahre do warsztatów mistrzów, gdzie pozostawali na miejscu przez jakiś czas. Peregrynacje podejmowano też z ciekawości poznania krajów i zwyczajów ich mieszkańców. Podróżowano morzem lub lądem, zaopatrywano się w przewodniki z pożytecznymi wskazówkami. W drukowanych wcześniejszych relacjach cenne okazywały się opisy dokonane przez tak skrupulatnych autorów, jak Zacharias Conrad von Uffenbach. Opublikowane w połowie XVIII wieku jego dzieło w trzech częściach do dziś znajduje się w księgozbiorze Biblioteki Gdańskiej PAN¹⁸. Ta niezwykle interesująca relacja z podróży odbytej przez niemieckiego bibliofila w latach 1709–1711 obejmowała wizyty Uffenbacha w ośrodkach władzy i centrach kultury Dolnej Saksonii oraz Holandii (Groningen, Leewarde, Franeker, Harlingen, Bolsward, Zwolle, Deventer, Harderwijk, Amersfoort, Utrecht, Amsterdam, Leiden, Rotterdam, Delft, Haga i Haarlem), skąd udał się do Anglii. Dzieło znane wśród gdańszczan było cenione, zawierało

II. 2. Karta tytułowa dzieła Michaela Bernharda Valentiniego *Museum museorum*, opublikowanego we Frankfurcie nad Menem w 1704 roku. Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Kd. 11002 2°. Fot. A.R. Chodyński

¹⁶ BGd. MS. 673 – Georg Schroeder, „Quodlibet oder Tage-Buch von allerhand Ammerckungen Anno 1672. Cum bono Deo”, k. 165 r. Numizmaty zbierał również Karol Wilhelm Schwartzwald (1689–1747), syn Ernesta (1657–1696): BGd. MS 602, Der Schwartzwalder Genealogia, s. 49.

¹⁷ W księgozbiorze Biblioteki Gdańskiej PAN dzieło Valentiniego (M.B. Valentini, *op. cit.*) widnieje pod sygnaturą Kd. 11008 2°.

¹⁸ Zacharias Conrad von Uffenbach (22.02.1683–6.01.1734), uczony bibliofil i podróżnik niemiecki. Zgromadził imponujący księgozbiór zawierający również orientalne manuskrypty. W podróży towarzyszył mu młodszy brat Johann Friedrich. Po powrocie z podróży w 1711 roku rozbudował księgozbiór do 12 tysięcy woluminów skatalogowanych w 4 tomach, który po jego śmierci nabył Johann Christoph Wolf. *Vide* Ch.G. Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon...*, Viertel Theil: S–Z. Johann Friedrich Gleditschens Buchhandlung, Leipzig 1751, szp. 1562 i nast.; https://en.wikipedia.org/wiki/Zacharias_Conrad_von_Uffenbach [dostęp: 7.03.2019]; Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*. Erster Theil. Mit Kupfern, Frankfurt und Leipzig 1753; Zweyter

mnóstwo przydatnych informacji o miejscach godnych obejrzenia. Będąc w Groningen (od 8 kwietnia 1710 roku), Uffenbach opisał wygląd i zawartość tamtejszego arsenału, zanotował liczbę skrzyń z armatnimi pociskami, beczki zawierające proch i saletrę, wspominał o 20 pojemnych szafach pełnych muszkietów, o uzbrojeniu ochronnym (hełmach i kirysach), dodał, iż w mieście tym jest jeszcze jeden magazyn wojskowy na Pelster Strasse¹⁹. Cztery dni później, w godzinach popołudniowych, obejrzał fortyfikacje Groningen, które – jak zauważył – w porównaniu ze znanymi mu innymi dziełami fortecznymi były „najpotężniejsze w Europie”²⁰.

Amsterdam słynął w XVII i XVIII wieku z handlu sztuką. Gdańszczanie przybywający zazwyczaj na wiosnę odwiedzali tamtejsze targi. Rankiem 18 maja 1710 roku Uffenbach był również w galerii obrazów i zobaczył kolekcję rysunków Siberta van der Schellinga, dzieła Salvatora Rosy dwa portrety Carla Cottiego i portrety Jana Janssensa, Pietera van Mola (być może *Autoportret* z 1635 roku, dziś w kolekcji Spencera w Althorp, Anglia), niesprecyzowany tematycznie obraz „Bamboccia”²¹ zwanego przez niego *Bamboschem* [sic], z oceną: sehr gut, za który „pan Schelling zapłacił 200 dukatów”²². Wymienia jeszcze obraz włoskiego malarza batalisty Jacques’a Courtois’a le Bourguignona²³, portret Marcina Lutra malowany przez Hansa Holbeina i dzieło Rembrandta bez podania tytułu oraz liczne rzeźby przedstawiające postaci en pied i popiersia, a pośród nich niewielkich rozmiarów rarytas w postaci „szkieletu lub śmierci” wykonany z kości

Theil. Mit Kupfern, Ulm 1753 (auf Kosten Johann Friedrich Gaums); Dritter Theil. Mit Kupfern, Ulm 1754 (auf Kosten der Gaumischen Handlung). Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Rb 7353 8°. Wszystkie trzy części mają naklejone ekslibrysy własnościowe (J.G. Lipsius) na wewnętrznych stronach okładek obłożonych brązową skórą. W części drugiej i trzeciej naklejono kartkę z emblematem w rokokowym obramieniu przedstawiającym wizerunek wędrowca w stroju *alla romana*, którego oddziela rzeka od dzikich zwierząt: lwa, niedźwiedzia, wilka, tygrysa i węża, na tle lasu; u góry jest sentencja: VOLUNT SED NON POSSUNT („chcą, ale nie mogą”).

¹⁹ Z.C. von Uffenbach, *op. cit.*, s. 241 i nast.

²⁰ *Ibidem*, s. 260.

²¹ Pieter van Laer (1592–1642), malarz holenderski, specjalizował się w scenach rodzajowych z życia ludu w dniach powszednich i świątecznych. Znany był jako „Bamboccio” – „marionetka” z powodu niskiego wzrostu, jego malowidłom zaś nadano nazwę „bambocciata”. W latach 1623–1639 mieszkał i tworzył w Rzymie; jego twórczość (rysunki, malarstwo, ryciny) wywarła wpływ na niektórych artystów, takich jak Berchem, Both, Dujardin, Steen, Wouwermans. *Vide* R. Gemaille, *Słownik malarstwa holenderskiego i flamandzkiego*, przeł. E. Maliszewska, K. Secomska, Warszawa 1975, s. 113.

²² *Ibidem*, s. 646.

²³ Jacques Courtois le Bourguignone (1621–1675), francuski rysownik, malarz i rytownik działający głównie we Włoszech; nazwano go z włoska il Borgognone, co miało odniesienie do jego pochodzenia z Burgundii. Uprawiał malarstwo batalistyczne, historyczne, rodzajowe i portretowe. Jego duży talent do odtwarzania kostiumów i przemarszów wojskowych oraz dynamicznych bitew, w których konnica odgrywała znaczącą rolę, został zauważony przez Guida Renkego i Francesca Albaniego w Bolonii, gdzie uczył się i pracował od 1639 roku. Następnie przebywał w Sienie, Florencji i po raz pierwszy w Rzymie (1640). Tam poznał malarza Pietera van Leara („Bamboccia”). Krótco był we Fryburgu (Szwajcaria), Bergamo (1656), Wenecji oraz ponownie w Rzymie, Florencji i Sienie, skąd powrócił znowu do Rzymu i tam wstąpił do zakonu jezuitów (1657), przyjmując w końcu święcenia kapłańskie (1668). Zaczął uprawiać malarstwo religijne i portretowe (m.in. *Portret patrona Mattiasa de Medici*). W jego rysunkach znać duży wpływ twórczości Stefana della Belli, a w malowanych nokturnach i scenach rodzajowych – Salvatora Rosy.

słoniowej, o wartości tysiąca guldenów²⁴. 21 maja 1710 roku w godzinach porannych Uffenbach pojawił się na amsterdamskich targach antykwarycznych wraz z towarzyszącym mu bratem, który interesował się rysunkami i miedziorytami, oraz panem Lesserem (bez podania imienia), kolekcjonerem z Augsburga. Przy Vischers Laden oglądali antyki pozyskane z wykopalisk w Herkulanum, rzeźby i obrazy, rzeczy rzadkie (kurioza), okazy przyrodnicze, głównie muszle, kramy z porcelaną (dalekowschodnią), interesowali się też srebrnymi medalami. Uffenbach nabył 60 małych „antycznych, rzeźbionych kamieni”, prawdopodobnie gemm, i 50 srebrnych medali. W trzech obszernych pomieszczeniach owej Vischers Laden wystawiono „150 dzieł znanych mistrzów, wśród nich obrazy Rubensa i Breughela oprawione we wspaniałe, kosztowne, złoczone ramy”, a nad kominikiem wielkiej sali – artystyczne wyroby z kości słoniowej²⁵. Amsterdamski menonita David Amoree miał w kolekcji obrazy Rubensa (*Boże Narodzenie, Odwiedziny Elżbiety u Marii* i *Chrystusa Triumfującego*) przywiezione jakoby z Madrytu, *Kiermasz* Philipsa Wouwermansa, rodzajowe sceny chłopskie Hendricka Peta, jeden z wariantów antycznej bajki Ezopa Jacoba Jordaensa, jeden z licznych krajobrazów Breughela (bez podania imienia malarza), sceny myśliwskie Johanna Baptysta Weenixa, „duży obraz” malarza flamandzkiego Gèrarda de Lairese’a i jedną z wersji Samsona i Dalili flamandzkiego malarza późnego baroku Antoona van Dycka, przy czym wartość oglądanego obrazu van Dycka ocenił na 7 tysięcy guldenów²⁶.

Uffenbach był również w haskiej akademii malarstwa (Schilder Kammer). Otóż w 1711 roku nauka malarstwa odbywała się tam w obszernej, dobrze oświetlonej sali zwanej Confrerey Kammer. W jej narożu znajdowała się wielka szafa z różnymi obrazami, książkami zawierającymi opisy podróży, wzornikami z emblematami wykorzystywanymi przez artystów i publikacjami z dziedziny sztuki. W sobotę przesiadywali tam „zaniedbani malarze i rysowali – pisał von Uffenbach pod datą 13 stycznia 1711 roku. – Z tyłu tej sali znajdowało się studio rysunku z piecem, który w Holandii jest rzadkością”²⁷. Cytuję szerzej dzieło Uffenbacha, ponieważ autor z równym zainteresowaniem odwiedzał galerie malarstwa, gliptoteki, gabinety numizmatyczne, księgozbiory i zbiory gromadzone w Kunstkammer, jak i rzadkie jeszcze wówczas na rynku pokazy wyrobów porcelanowych, będących niezwykle pożądanymi przedmiotami. Od lat 30. XVII wieku za pośrednictwem Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej (Vereenigde Oestindische Compagnie) Holendrzy mieli wyłączność na handel z Japończykami; przywozili do Europy porcelanę²⁸ oraz japońskie zwoje jedwabne z malowidłami i kaligraficznymi napisami (*kakemono*). Sprowadzali również białą i niebiesko-białą porcelanę chińską. Król polski August II Mocny z rodu Wettinów, jak sam twierdził, cierpiał na „chorobę porcelanową” (*la maladie de porcelaine, Die Porzellankrankheit*). W pierwszym roku panowania odziedziczył wraz ze zbiorami drezdeńskimi szesnaście 16 wyrobów z okresu dynastii Ming, a w chwili śmierci posiadał 35 798 przedmiotów porcelanowych, czyli był właścicielem największej takiej kolekcji w Europie, głównie zawierającej chińskie

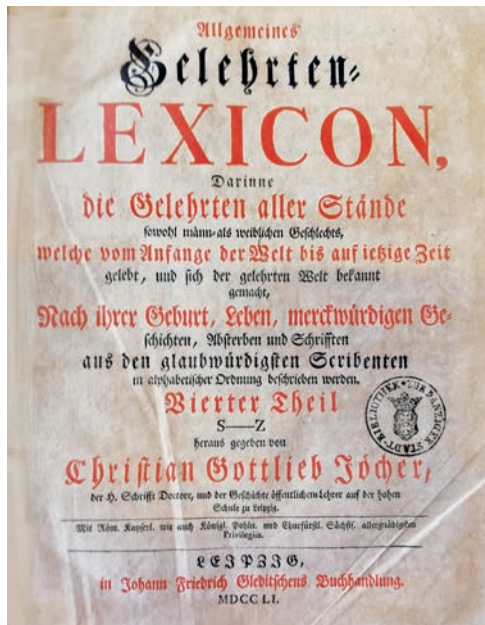
²⁴ *Ibidem*, s. 647.

²⁵ Z.C. v. Uffenbach, *op. cit.*, s. 417 i nast.

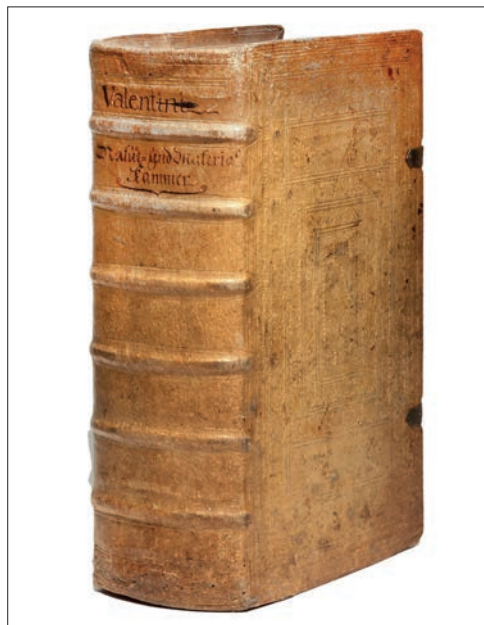
²⁶ *Ibidem*, s. 644 i nast.

²⁷ *Ibidem*, s. 375 i nast.

²⁸ E. de Waal, *Biały szlak. Podróż przez świat porcelany*, przeł. M. Cielecka, Wołowiec 2017, s. 179.

II. 3. Karta tytułowa *Leksykonu* Christiana Gottlieba Jöchera, *Allgemeines Gelehrten Lexikon...*, wydane w Lipsku w 1751 roku. Fot. A.R. Chodyński

II. 4. Widok oprawy drugiego tomu dzieła Michaela Bernharda Valentiniego *Museum museorum. Natur- und Materialien-Kammer*. Źródło: <https://www.google.pl/search?q=valentini+museum+> [dostęp: 12.08.2019]

wyroby cesarskiej wytwórni Jingdezhen, które przez rynek amsterdamskich docierały na europejskie dwory²⁹.

W tym niezwykle ciekawym świecie zbierania rzeczy dziwnych, rzadkich oraz „cu-downych” naturalistów i arteficialistów dzieło *Museum museorum* odgrywało rolę szczególnie. Jedną z pierwszych not biograficznych Michaela Bernharda Valentiniego, jeśli nie pierwszą tak obszerną, zamieścił w tomie czwartym niezwykle dziś rzadkiego *Leksykonu* Christian Gottlieb Jöchera w 1751 roku (il. 3)³⁰. Michael Bernhard Valentini urodził się 26 listopada 1657 roku w Giessen w Hesji, tam też zmarł 16 marca 1729 roku. Na lokalnym uniwersytecie założonym w 1607 roku przez landgraфа górnoheskiego Ludwiga V rozpoczął studia medyczne (1675), a po uzyskaniu licencji z medycyny (1680) podjął praktykę jako lekarz garnizonowy w Phillipsburgu (jako Garnizon-Medicus – od 1681 roku). Powrócił do miasta rodzinnego w 1682 roku, aby kontynuować przerwane studia medyczne w Heidelbergu i Frankfurtu (1685), uzyskując stopień doktora medycyny i adiunkta (1689), jednocześnie odbywając modne wówczas podróże poznawcze do

²⁹ *Ibidem*, s. 178.

³⁰ Ch.G. Jöcher, *op. cit.*, szp. 1404 i nast.; J. Pagel, *op. cit.*, s. 468 i nast.; U. Enke, *op. cit.*, s. 299–329.

II. 5. Miedzioryt Montalegre'a na frontispisie dzieła M.B. Valentiniego *Museum museumorum*, wydanego w 1704 roku. Fot. A.R. Chodyński

Francji, Holandii i Anglii, podczas których zawierał znajomości z ówczesnymi koryfeuszami nauk przyrodniczych oraz zwiedzał ogrody zoologiczne i botaniczne (Holandia), zbiory anatomiczne, instrumentaria naukowe, gabinety numizmatyczne. Był członkiem Akademii Padewskiej, profesorem nadzwyczajnym medycyny (1696), rok później został profesorem zwyczajnym i medykiem nadwornym landgrafa górnoreńskiego (1703), w 1705 roku członkiem Towarzystwa Przyrodniczego w Berlinie (Collega der Königlich-Preussischen Societat der Wissenschaften), a w 1717 roku Królewskiego Towarzystwa Przyrodniczego w Londynie, by w 1720 roku objąć funkcję seniora-inspektora aka-

demickiego. Valentini był jednym z założycieli Deutsche Akademie der Naturforscher (1683), należał do Leopoldyńsko-Karolińskiej Akademii Przyrodników i – jak każdy z jej członków – otrzymał grecko-laciński przydomek. Był również członkiem Berlińskiej Akademii Nauk (Berliner Akademie der Wissenschaften) i Royal Society w Londynie (10 listopada 1715 roku). W 1728 roku uhonorowano go dożywotnim, prestiżowym tytułem lekarza królewskiego. Zmarł w wieku 71 lat.

Dzieło Valentiniego *Museum museumorum* składa się z dwóch tomów: tom pierwszy obejmuje Księgę Pierwszą, tom drugi – Księgę Drugą i Trzecią³¹. Jest to kompendium ówczesnej wiedzy niezbędnej dla zbieraczy naturalistów, z licznymi odniesieniami uniwersalnymi na temat mikrokosmosu otaczającego człowieka. Z pracy tej czytelnik mógł się dowiedzieć o europejskich zbiorach przyrodniczych, artefaktach archeologicznych, arteficialiach, czyli artystycznych wyrobach rzemiosła artystycznego, zbiorach instrumentów naukowych i wszelkiego typu *rariora* – obiektach niezwykłych i rzadkich, w których poszukiwaniu ludzka ciekawość (*curiositas*) była niezwykle inspirująca. O tym, czego może się spodziewać czytelnik z treści tej niezwykle książki, dowiadywał się z ilustracji na frontispisie starodruku zawierającej obraz nauk przyrodniczych w epoce (il. 4 i 5). W Księdze Trzeciej na zamieszczonym na stronie tytułowej miedziorycie sygnowanym przez Montalegre'a (?) ukazana została postać Merkurego, patrona kupców, z kartką w dłoni z napisem: *Ost-Indien* (odnosząca się do wspomnianej wyżej Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej), w otoczeniu skrzyń, beczek, worków pełnych różnych towarów i poszukiwanych wówczas przypraw. W skrzyni oznaczonej gmerkami kupieckimi były zapewne cenne przyprawy lub naturalia, które uwidocz-niono powyżej, na półce – skamieliny, metale, minerały, muszle ślimaków (*cochleae*)

³¹ *Vide* przyp. 2.

i stożków (*turbinata*), żywice (*resinae*), korzenie (*radices*), zioła (*herbae*), owoce (*fructae*). W innych miejscach wśród fragmentów (*animaliae partes*) i całych zwierząt dostrzegamy żółwia, ryby (wśród nich jesiotra i wysuszonego rekina), kraby (?), pancernika, ptaka rajskiego, ptasie dzioby, pająka, owady i nierozpoznane morskie dziwo. Mamy przed sobą obiekty obrazujące historię naturalną w zakresie wiedzy z 1. ćwierci XVIII wieku – typowe zbiory uniwersalistyczne *rariora naturae*. Osobliwości uwidocznione we frontispisie stanowią zapowiedź treści dzieła Valentiniego. Miedzioryt ilustruje również *Wunderkammer* charakterystyczną zarówno dla europejskich kolekcji historii naturalnej z tego czasu, jak i holenderskich Wilhelma d’Orville’a w Harlemie, zawierających m.in.: „skorupę jeżowca wielkości dziecięcej głowy, skamieniałą roślinę zwaną *cornu alcie*, gdyż jej sploty przypominały poroże, muszlę, wewnątrz której tkwił skamieniały krab, i inne muszle «ze względu na swe piękno i połysk szczególnie cenne»³². W wielkiej cenie były monstra ludzkie i zwierzęce, wzbudzające ciekawość i strach. Wiele innych przykładów wynaturzonych istot znajdziemy w publikacjach historiograficznych, wypada jednak wspomnieć o *Monstrualnym prosiaku z Landser*, wczesnej grafice Albrechta Dürera, dowodzie zainteresowań artysty dziwami natury „zakłócającymi idealne piękno wszechświata”³³. Ewolucję pojmowania piękna i zapatrywań na wynaturzenia natury zawarł Dürer w znacznie późniejszej grafice (lata 20. XVI wieku), w *Arionie i delfinie* (Albertina, Wiedeń), nawiązującej do mitu pozwalającego artyście na przeciwstawienie doskonałych proporcji nagiego ciała młodzieńca brzydocie wodnego monstra³⁴. Jeśli tych dziwów natury nie można było spreparować lub wypchać, posyłano po malarzy, którzy obrazowali je z natury. Oto przypadek, jaki wydarzył się w Krakowie w 1710 roku, w którym upatrywano zapowiedź nieszczęść, jakie miały wkrótce nawiedzić Rzeczypospolitą: „W Krakowie zaś w miesiącu lutym na Szczepańskiej ulicy narodziło się dziecię mające dwie głowy z jednej szyje wychodzące, także ręce i nogi podwójne [sic!], które były spojone albo zrosnięte jedna w drugą. Z których głów jedna rano umarła, a druga po południu. A to rozpruwszy, znaleziono w nim dwoje wnętrzości, a tylko jedno serce. Które monstrum dano odmalować i na ratuszu krakowskim na widok ludziom przybito. Co to było prognostykiem rozdwojenia w Polsce panom, będąc królów dwóch ukoronowanych, a co wojny z [s]pustoszeniem w Polsce były³⁵. A na to dziecię sam carowic [sic!] moskiewski [Aleksy Romanow, syn Piotra I] patrzył, który w Krakowie rezydował i do cara ojca swego kazał odmalowanie odesłać”³⁶. Monstra ludzkie postrzegano jako cenne dla nauki przypadki historii

³² Cyt. za: M. Mencil, *Skarbiec natury i sztuki. Prywatne gabinety osobliwości, kolekcje sztuki i naturalistów na Śląsku w wiekach XVII i XVIII*, Warszawa 2009, s. 201. *Vide* też: H. Engel, *Hendrik Engel’s Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries*, ed. P. Smit *et al.*, Amsterdam 1986, s. 203.

³³ S. Zuffi, *Klasyki sztuki. Dürer*, przeł. T. Łozińska, Warszawa 2006, il. na s. 19.

³⁴ *Ibidem*, il. na s. 126: PISCE SVPER CVRVO VECTVS CANTABAT ARION – głosi klasyczny napis w górnej części grafiki.

³⁵ W 1710 roku królem Polski czuł się nadal August II Mocny, koronowany w Krakowie w 1697 roku, zdetronizowany w 1709 roku. Jednocześnie królem Polski był Stanisław Leszczyński, koronowany w październiku 1705 roku, aczkolwiek nieuznawany przez Walną Radę Warszawską, zwołaną na życzenie stronników Sasa.

³⁶ A. Komaniecki, *Chronografia albo Dziejopis Żywiecki...*, wyd. 3, Żywiec 2005, s. 341.

naturalnej, starano się więc zachować je w całości. 23 maja 1727 roku we wsi Niedźwiedz, oddalonej 20 kilometrów na północ od Krakowa, urodziły się bliźniaki syjamskie z jednym sercem, pojedynczymi narządami zewnętrznymi i wewnętrznymi. „A te wzięto jako jedno monstrum do Akademii Krakowskiej i napuściwszy *spiritu vini* dla dalszej konserwacyjnej [i] odmalowawszy, zachowano. Znowu tegoż roku 1727 dnia 7 czerwca mieszczka krakowska urodziła płód, który miał głowę człowieczą, a twarz swinią [sic!], kły dwa wielkie, usta szerokie, w nosie dziurek nie było, płuca na wierzchu przyrosłe; zaledwie ochrzczone, umarło”³⁷. Przyjście na świat hybrydy ludzkiej tłumaczono faktem, iż w domu, w którym dziecko zostało poczęte i urodzone „wymalowany był Żyd na świni jadący, i tak zapatrzwszy się żona takie urodziła podobieństwo”³⁸. Dla pogłębienia wiedzy o niezwykłych istotach hybrydycznych dokonywano sekcji potworów. Rejestrowano je i opisywano w *Teatrum europaenum*, serii wydawanej w latach 1681–1718 i drukowanej w oficynie Mateusza Meriana we Frankfurcie nad Menem³⁹.

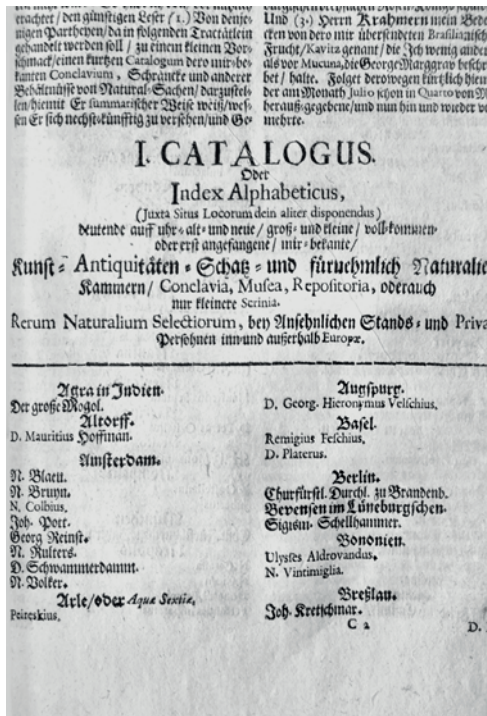
Museum museorum jest dziś rzadkim i niezwykle cennym źródłem historii kolekcjonerstwa jako ludzkiej potrzeby pogładowego poznania otaczającego świata przez intuicyjnie gromadzony mikrokosmos różnych przedmiotów. Michael Bernhard Valentini przedrukował w nim m.in. popularne w ostatniej ćwierci XVII wieku dzieło Johanna Daniela Majora *Unvorgreiflichen Bedencken von Kunst-und Naturalien-Kammern insgemein* (Kiel 1674) – o którym będę miał możliwość jeszcze wspomnieć – zdezaktualizowane jednak w chwili przedruku chociażby w części zawierającej listę 159 zbiorów istniejących wówczas nie tylko w miastach europejskich (il. 6)⁴⁰. W pracy Majora wspomniano

³⁷ *Ibidem*, s. 566.

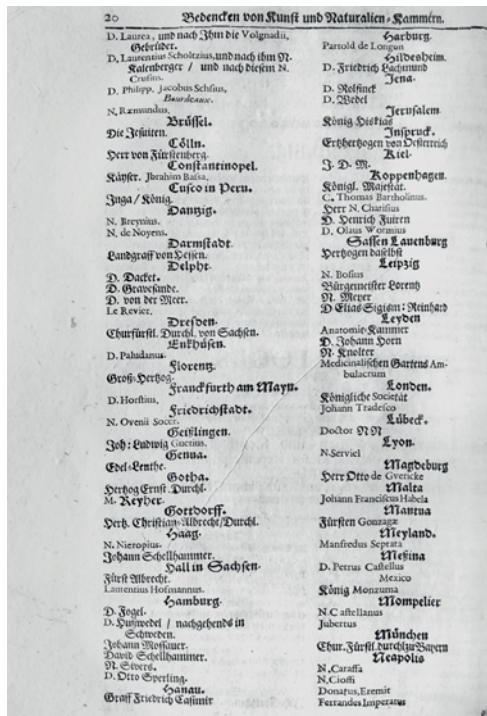
³⁸ *Ibidem*.

³⁹ J.Ph. Abelin, *Teatrum Europaeum, oder aussführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdigen Geschichte...*, Frankfurt a. M. 1643. O innym przerażającym potworze urodzonym w 1547 roku w Krakowie wspomina Sebastian Münster w *Cosmographii, Vide Münster Sebastian, Cosmographiae universalis libri VI*, Basiliae 1554, s. 905: „Monstrum hoc Cracovie natum messe februario Anno 1547 vicit tribus horis”. *Vide* też: A. Olszewska *et al.*, *My i Oni. Zawila historia odmienności/Us and Them. An Intricate History of Otherness*, Kraków 2011, s. 11.

⁴⁰ Johann Daniel Major, ur. 16.08.1634 roku we Wrocławiu – zm. 29.07.1693 roku w Sztokholmie, niemiecki przyrodnik, teoretyk medycyny, kolekcjoner, jeden z twórców muzeologii. W latach 1654–1658 studiował na Uniwersytecie w Wittenberdze, podróżował do Włoch, po powrocie do Wittenbergi zajmował się fizyką doświadczalną w latach 1661–1663, następnie wyjechał do Hamburga. Przeprowadził pierwszą publiczną sekcję zwłok w Kilonii (1666), potem został także dyrektorem uniwersyteckiego ogrodu botanicznego. W latach 1673–1682 utworzył kolekcję antyków i obiektów z dziedziny historii naturalnej, w latach 1682–1692 kierował założonym przez siebie *Museum Cimbricum*, zajmował się wykopaliskami archeologicznymi, prowadził badania nad fauną i florą regionu. Sprowadzono go do Szwecji w celu leczenia królowej, tam zakaził się i zmarł. J.D. Major był autorem ponad 20 prac naukowych i katalogów zbiorów publikowanych w latach 1660–1689, m.in. zbiorów sztuki i przyrodniczych. W 1647 roku ukazały się drukiem w Kilonii: *Catalogus oder Index Alphabeticus von Kunst Antiquitäten, Schatz und fürnehmlich Naturalien-Kammern, Conclavia Musea Repositoria oder auch nur kleinere Scrina Rerum Naturalium Selectorum; Vorstellung etlicher Kunst-und Naturalienkammern in Africa und den Gränzen Europae*; inna praca była poświęcona obiektom przywiezionym z Ameryki i Azji, jeszcze inna dotyczyła zbiorów we Włoszech (1675) oraz wspomnień uczonego: *Unvorgreifliche Bedencken von Kunst-und Naturalien-Kammern ins gemein* (4 vol., Kiel 1674, a także *Prodromus Chirurgiae Infusoriae*, Leipzig 1664; *Programm einer Vorlesung über Münzen mit griechischen Inschriften*, Kiel 1685; *Kurzer Vorbricht betreffend D. Johann Daniel Ma-*

II. 6. Strona z indeksem alfabetycznym zatytułowanym: *Bedencken von Kunst und Naturalien-Kammer* w dziele M.B. Valentinięgo *Museum museorum* wydaneęo w 1704 roku z wymienionymi miastami i właścicielami kolekcji przyrodniczych, m.in. w Gdańsku. Fot. A.R. Chodyński

II. 7. Strona z indeksem alfabetycznym zatytułowanym: *Bedencken von Kunst-und Naturalien-Kammer* w dziele M.B. Valentinięgo *Museum museorum* wydaneęo w 1704 roku z wymienionym Gdańskiem. Fot. A.R. Chodyński

Gdańsk (il. 7). Autor wymienia jedynie dwie liczące się w tym nadmorskim emporium kolekcje przyrodnicze Beyne'a i de Noyens'a, co oczywiście miało się ze stanem faktycznym, gdyż w 2. połowie XVII wieku było ich przynajmniej kilkanaście. O de Noyens'ie nic właściwie nie wiemy, lecz kolekcje stworzone przez Jakuba i jego syna Jana Filipa Brayne'a, mieszczące się w XVIII wieku w kamienicy przy ulicy Długiej 30, były znane również poza granicami Polski. Założycielem zbioru botanicznego był Jakub Breyne (1637–1697), a kontynuatorem dzieła ojca i autorem wielu prac naukowych – jego syn, dr Jan Filip Breyne (1680–1764)⁴¹.

Jors Museum Cimbricum..., Plön 1688 i wiele innych. *Vide* C. Steckner, *Das Museum Cimbricum von 1688 und die cartesianische „Perfection des Gemüthes“* [w:] *Microcosmos in Microcosmo. Die Welt In der Stube. Zur Geschichte des Sammelns 1450 bis 1800*, red. A. Grote, Opladen 1994, s. 603–628, http://en.wikipedia.org/wiki/Johann_Daniel_Major [dostęp: 7.03.2019].

⁴¹ Jan Filip (Johann Philips) Breyne (1680–1764), gdańszczanin, doktor medycyny i przyrodnik, najmłodszy syn słynnego botanika Jacoba Breyne'a i Sary z d. Rogge. Odbył studia na Uniwersyte-

Valentini sporządził opis zgromadzonych przez siebie zbiorów w Giessen, wspominał o wiedeńskiej *Raritäten-Kammer* i ogrodzie zoologicznym w Dreźnie, podał opisy i wyróżnił cechy zwierząt, roślin oraz formy i właściwości minerałów i metali, z uwzględnieniem zastosowań w medycynie i farmacji, wspominał też o wartościach handlowych niektórych z tych rzadkich przedmiotów. Wiele miejsca poświęcił skamielinom i roślinom tropikalnym, zwłaszcza tym ostatnim, które były niezwykle poszukiwane przez twórców ogrodów botanicznych oraz dostarczane do Europy dzięki podróżom i szlakom handlowym. Magazyny znajdowały się w wielu miastach portowych Europy Północnej, także w Elblągu i Gdańsku, gdzie w XVII i XVIII wieku działały kantory angielskiej Kompanii Wschodniej. Za ich pośrednictwem sprowadzano nie tylko poszukiwane i bardzo drogie przyprawy, lecz także okazy przyrodnicze, niezwykle zwierzęta, które po swojej śmierci były mumifikowane, zasilając rozmaite zbiory⁴². Przykładem niech będzie nosorożec (*Rhinoceros*) przywieziony do Elbląga nie drogą morską, lecz Wisłą z Warszawy, wzbudzając wielką sensację 27 listopada 1754 roku. Uwieczniony na miedziorycie sygnowanym monogramem D.H., został włączony jako ilustracja do rękopiśmiennej kroniki elblązanina Thomas Fuchsa⁴³. Nie pominął opisu tego egzotycznego zwierzęcia także Valentini, ale jego wizerunek zamieszczony w *Museum museorum* jest manieryczny: korpus okrywa niby zbroja płytowa, ponad łopatkami wyrasta dodatkowy

cie Lejdejskim (1698–1702), został członkiem Królewskiego Towarzystwa Naukowego w Londynie (17.03.1704), odbywał podróże po Europie. Na parceli przy ulicy Stara Stocznia w Gdańsku założył ogród botaniczny. Ojciec, Jakub (Jakob) Brejne (1637–1697) był kupcem i botanikiem o europejskiej sławie. W latach 1652–1655 przebywał w Lejdzie na praktyce kupieckiej i chodził na wykłady uniwersyteckie. Wielokrotnie podróżował do Niderlandów i Niemiec w celach naukowych. Zatrzymywał się u kuratora Uniwersytetu Lejdejskiego Hieronimusa van Beverninga. W tamtejszym ogrodzie botanicznym wykonywał rysunki i opisywał rośliny, a następnie, wzorując się na botanikach holenderskich, założył w Gdańsku ogród, bibliotekę i drukarnię z holenderskimi maszynami, w której zatrudniał typografa D.F. Rhetego, rysowników, malarzy i grafików. Podobnie jak syn pozostawił bogatą spuściznę naukową, w tym liczne prace drukowane. *Vide* A. Kurkowa, *Jakub i Jan Filip Breynowie. Studium do dziejów kultury książki XVII i XVIII wieku*, Wrocław–Łódź 1989, *passim*; *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1: *A–F*, Gdańsk 1992, s. 162–163.

⁴² Po likwidacji kantorów angielskiej Kompanii Wschodniej w Elblągu, od lat 30 XVII wieku, do tego miasta przywożono drogą morską holenderskie towary importowane ze wschodu do Republiki Zjednoczonych Prowincji. Więcej na ten temat *vide*: A. Groth, *Kryzys i regres handlu [w:] Historia Elbląga (1626–1772)*, t. II, cz. 2, red. A. Groth, Gdańsk 1997, s. 80–119.

⁴³ AP Gd, 492/457, s. 121 – Elbingsche Chronic geschrieben von Thomas Fuchs 1285–1756. „Den 27 ten November ist von Warsaw zu Wasser ein gewiesses Thier, so genant Rhinoceros ausern gebracht Wordem, und von hier wiederumb zu Wasser mis einer Gefässe nach Cönigsberg Transportiret. Dieses in ein Their so noch einmahln Europa zu sehen gewiesen, zu dein habe es (?) liebhaber bekommen”. Podpis pod miedziorycem między s. 120 i 121: „Accurate Abbildung des Rhinoceros welches lebendig in Elbing Anno 1754 dn. 27 Novembr. Weil fast alle Kupferstiche welches dieses (...). Thier vorstellen sollen sich selbsten widersprechen, auch so gendiegenigen so der Meister von diesem Nas-Horn an die Liebhaber verkauft am gantz ander Their abbilden. So hat Mensch vielmehr bemühet die Rechte gestalt dieses Thieres dessen besondere Haut Kopf und Fusse selbst seinem stumpfen Horne dienen Liebhabern zum Vergnügen ins Kupfer zu bringen. Dieses Nas-Horn soll anitzo über 5000 £ wiegen. Seine länge und dicke soll 12 £ schuhalten zu seiner Unterhaltung soller Täglich 60 £ Heu, 20 £ Brod u[nd] 14 Eymer Wasser gebrauchen, und soll anitz 16 Jahr alt seyn. Zu gekommen bey Joh[ann] Friedr[ich] Enders in Elbing”.

Il. 8. Rycina przedstawiająca nosorożca (*Rhinoceros*) rozpoczynająca rozdział III Księgi Trzeciej dzieła Michaela Bernharda Valentiniego *Museum museorum. Natur-und Materialien-Kammer* (1704), zatytułowana: *Von dem Rhinocer-oder Nasen-Horn*.
Fot. A.R. Chodyński

róg, a nogi są zakończone jakby racicami⁴⁴ (il. 8). Valentini powielił sugestywny drzeworyt Albrechta Dürera z 1515 roku (*RHINOCERVS*), wpisujący się w trwałość pamięci pokoleń⁴⁵. Pierwszy okaz nieznanego dotąd w Europie nosorożca indyjskiego przywieźli kupcy portugalscy do Lizbony w 1513 roku. W transporcie był również słoń. Pod koniec 1515 roku król Portugalii Manuel I posłał żywe zwierzęta papieżowi Leonowi X, lecz zakończyły one swój żywot wraz ze statkiem, który je wiozł, u wybrzeży Włoch na początku 1516 roku. Słonie znano w Europie od czasów rzymskich, w ikonografii zaś przynajmniej od połowy XIII wieku⁴⁶. Rembrandt van Rijn w 1637 roku realistycznie przedstawił słonia z profilu, czarną kredką na papierze⁴⁷. Słonia z siedzącą na nim małpą włączył do ilustracji swojego dzieła również Valentini (il. 9). Monstra i istoty hybrydyczne – zajmujące jedne z pierw-

szych miejsc w barokowych *Wunderkammer* – okazały się pożądanymi obiektami w gabinetach osobliwości również w następnych stuleciach, do dziś zajmują wiele uwagi uczonych i odwiedzających muzea⁴⁸.

⁴⁴ Przy opisie nosorożca Valentini (t. II, Księga 2, s. 424 i nast.) powołuje się na współczesną mu pracę Gottfrieda Nicolai, *Museum Curiosum. Oder Beschreibung dere raren und aussländischen Sachen...*, Wittenberg 1702.

⁴⁵ T.H. Clarke, *The Rhinoceros from Dürer to Stubbs: 1515–1799*, London 1986.

⁴⁶ Matthew Paris, *Słoń i jego opiekun*, ok. 1255 roku na iluminowanym manuskrypcie w zbiorach Parhe Library, Corpus Christi College w Cambridge. *Vide* G. Nicolai, *op. cit.*; E.H.J. Gombrich, *O sztuce*. Wydawnictwo Rebis, Poznań 2009, il. 132 na s. 197.

⁴⁷ Rembrandt van Rijn, *Słoń*, 1637 (Albertina, Wiedeń). E.H.J. Gombrich, *op. cit.*, il. 10 na s. 25.

⁴⁸ O nadal niesłabnących zainteresowaniach rzeczami dziwnymi, rzadko spotykanymi zwierzętami, wynaturzeniami, jakie dotykały ludzi, zaświadczyć może głośna wystawa krakowska „My i Oni. Zawila historia odmiennosci”, której towarzyszył ilustrowany katalog dwujęzyczny: A. Olszewska *et al.*, *My i Oni. Zawila historia odmiennosci/Us and Them. An Intricate History of Otherness*, Kraków 2011. W ekspozycji było wiele przykładów z ikonografii monstrów, m.in. tzw. Potwór z Krakowa opisany w *Cosmographii* Sebastiana Münstera jako: „Monstrum hoc Cracovia natum messe februaryo Anno 1547 vicit tribus horis”, uwieczniony w drzeworycie i jako niebywałe dziwo natury skopiowane w dziele G. Scotta, *Phisica Curiosa, sive Mirabilit naturae et artis...*, Würzburg 1662 (późniejsze wyd. Herbipoli 1697).

* * *

Po tej ogólnej charakterystyce wypada przybliżyć treści zawarte w *Museum museorum* – dziele spajającym jak gdyby klamrą zbiory XVII i początku XVIII wieku. Rozdział Księgi Pierwszej w tomie I poświęcił Valentini – co może być dla nas zaskoczeniem – m.in. produkcji szkła weneckiego, jego zastosowaniu, pozyskiwaniu siarki z wulkanicznych okolic Etny, a także bursztynom, gągatom, skamielinom węgla, kamieniom szlachetnym (w kolejności: diamentom, rubinom, granatom, hiacyntom, ametystom, szafirom, szmaragdow, opalom, topazom, chryzolitom, nefrytowi i malachitowi). Wypowiadał się również o fosyliach – „figuralnych kamieniach” – jako *lulus naturae*, włączając się w dyskusję trwającą przynajmniej od połowy XVII wieku, kiedy to uczony duchowny Atanazy Kircher, słynny twórca muzeum jezuickiego, wierzył, iż znalazł klucz rozwiązujący zagadki przyrodniczo-geologiczne⁴⁹. Kircher, inicjator eksperymentów naukowych⁵⁰, był zarówno autorem wielu dzieł z różnych dziedzin, jak też założycielem zbiorów barokowych co do treści i formy. Był podziwiany przez współczesnych, którzy do jego muzeum przysyłali okazy przyrodnicze, obiekty archeologiczne z napisami, dzieła sztuki, instrumenty fizyczne i matematyczne, ciekawostki niemal z całego świata. Jako niezły rysownik i rytownik eksperymentował

II. 9. Rycina przedstawiająca słonia (*Elephantus Elephas*) i siedzącą na nim małpę, rozpoczynająca rozdział II Księgi Trzeciej dzieła Michaela Bernharda Valentiniego *Museum museorum. Natur-und Materialien-Kammer* (1704), zatytułowana: *Von den Elephanten-Zähnen, auch rohen, und gebrandten Helffen-Bein*. Fot. A.R. Chodyński

⁴⁹ Athanasius Kircher (1602–1680), niemiecki jezuita, religioznawca, przyrodznawca, matematyk, filozof, medyk i teoretyk muzyki, wynalazca i konstruktor instrumentów naukowych, interesował się kulturą chińską, a wiedzę na ten temat opublikował w encyklopedycznym dziele *China Monumentalis*, badał także hieroglify egipskie. Zasłynął jako znawca języków orientalnych, od 1633 roku do śmierci przebywał w Rzymie; w 1638 roku został profesorem matematyki w Collegium Romanum. Interesował się magnetyzmem i mikroorganizmami przenoszącymi zakaźne choroby. Zajmował się wulkanologią i geologią, skamielinami artefaktami. Wyniki swoich różnych badań zawarł w *Physiologia Kircheriana Experimentalis*. Był niesłusznie uważany za twórcę latarni magicznej. *Vide Athanasius Kircher – il museo del mondo*, Roma, Palazzo di Venezia, 28 febbraio–22 aprile 2001, Roma 2001; G. Kotaro, *L'autobiographia d'Athanasius Kircher. L'écriture d'un jésuite entre Rit et traduction française et itaelienne*, Bern 2009.

⁵⁰ O. Breielbank, *On the Representation of Knowledge in Athanasius Kircher [w:] Theatrum Scientiarum*, s. 289–302.

z tzw. podwójnym widzeniem (dwa obrazy w jednym) i tworzył pejzaże antropomorficzne.

Rozdział 24 Valentini poświęcił „potworom morskim”, zamieszczając ryciny z wynurzającą się z wody fantazyjną głową hipopotama i powiększonego do znacznych rozmiarów konika morskiego (il. 10), otwartą paszczę rekina usianą ostrymi zębami opілowanymi na krawędziach i z pojedynczymi zębami (*Glossopetra melitensis* i *alziensis*), od średniowiecza bardzo poszukiwanymi ze względu na przypisywane im właściwości jako probierzy trucizn (il. 11). Uważano je za zęby węży, które wraz ze żmijowymi oczami mogły promieniować niezwykłą mocą⁵¹. W *Wunderkammer* nie mogło zabraknąć korzenia mandragory, cenionej przez aptekarzy i ówczesnych medyków⁵². Eksperymentując z rozdwojonym korzeniem mandragory przypominającym ludzką figurę, uważano, że wzmacnia on organizm, sprowadza mocny sen, uśmierza ból i działa jak narkotyk. W europejskich ogrodach botanicznych hodowano krokusy, z których pozyskiwano szafran; najbardziej cennieo szafran sprowadzany z Persji, Turcji i Madagaskaru⁵³. Podobne opisy Valentini dotyczą drzewa mastyksowego (*Signum lentiscinum*)⁵⁴, sandałowego (*Sandalum pomet*)⁵⁵, kawowego (*Cafe, Coffi*)⁵⁶, owoców kakaowca, z którego produkowano niezwykle wówczas modną czekoladę pitą w olbrzymich ilościach w Paryżu i Londynie oraz w Holandii, Niemczech i Polsce⁵⁷. Hiszpanie długo zachowywali tajemnicę azteckiego, gorącego napoju czekoladowego z wanilią i cynamonem, gdy w sto lat później, w 1657 roku, w pierw w Londynie, a wkrótce na kontynencie powstawały „domy czekolady”; około 1700 roku Anglicy zaczęli dodawać do czekolady mleko. Valentini nie pominął też ani

Il. 10. Rycina z wyobrażeniem hipopotama (*Hippopotamus*) i konika morskiego (*Equus Marinus*), rozpoczynająca rozdział XXIV Księgi Trzeciej dzieła Michaela Bernharda Valentiniego *Museum museumum. Natur- und Materialien-Kammer* (1704), zatytułowana *Von dem Wall-Ross und dessen Zähnen*. Fot. A.R. Chodyński

⁵¹ “Kraft und Tugend des Steins S. Pauli Schlangen-zungen kostbahnen Natter-Augen so in der Insula Maltha gefunden warden” – M.B. Valentini, *op. cit.*, t. I, s. 66.

⁵² *Ibidem*, Księga 2, s. 199 i nast.

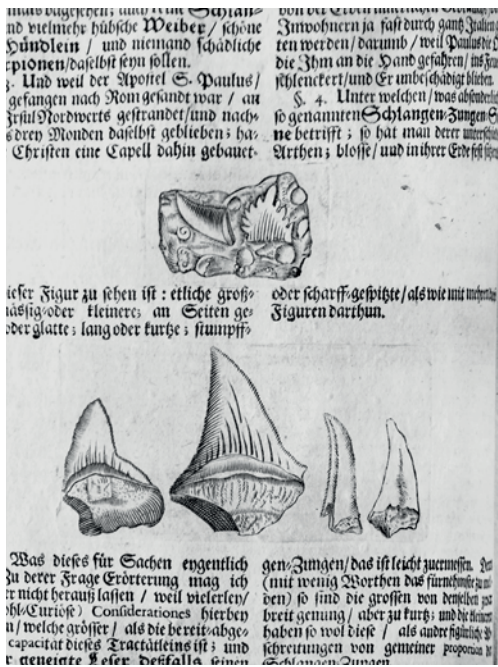
⁵³ *Ibidem*, s. 235–236.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 268 i nast.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 270 i nast.

⁵⁶ *Ibidem*, s. 282 i nast.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 282–285.

II. 11. Wyobrażenie zębów rekina nazywanych w Księdze Trzeciej dzieła Michaela Bernharda Valentiniego *Museum museumum. Natur- und Materialien-Kammer* (1704) smoczymi zębami (*Schlangen-Zungen*). Fot. A.R. Chodyński

kwiatu, ani owocu gałki muszkatołowej (*Nuces moschatae*), cennej przyprawy wschodniej⁵⁸, znanej pod nazwą „orzech królewskiego”⁵⁹. W tyglach porcelanowych, miazdząc i macerując kwiaty muszkatołowca, uzyskiwano pachnący olejek jako komponent do ciast i lekarstw⁶⁰. Sporo informacji czerpano z tej książki na temat cytrusów hodowanych w ogrodach zimowych Europy Środkowej⁶¹, damasceńskich i korynckich winogron⁶², kasztanów, śliwek prunelek, fig, krzewów wawrzynowych, drzewa chlebowego⁶³, żywicy (*Lacifera*, *Vernicifera*), z której po procesie dehydratacji uzyskiwano lak pieczętny⁶⁴. Valentiniego wspominał również o balsamie z kory i liści drzewa *Balsamum verum*, hodowanego w Arabii i Egipcie⁶⁵, dziko rosnącego w Ameryce Południowej (*Balsam Peruvianum*)⁶⁶. W Księdze Trzeciej zamieścił ilustracje i opisy artefaktów – mumii egipskich (il. 12), szokujących nas dziś stłuszczonej szczątków ciał ludzkich lub natartych mirrą, nardem i zabalsamowanych w winie palmowym. Proces ten był kosztowny, „dostępny je-

dynie dla osób wysokiego rodu”⁶⁷. Wśród naturalnych tworów organicznych wyróżniał się bezoar (*Lapis bezoart orient*), kamień tworzący się w układzie trawiennym kóz

⁵⁸ *Ibidem*, s. 290–293.

⁵⁹ O. Worm, *Museum Wormianum seu Historia Rerum Rariorum...*, Lugdunum Batavorum 1655, s. 210.

⁶⁰ M.B. Valentini, *op. cit.*, t. II, Księga 2, s. 293.

⁶¹ *Ibidem*, s. 305–309.

⁶² *Ibidem*, s. 315–321.

⁶³ *Ibidem*, s. 321 i nast., s. 378 i nast.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 397.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 402 i nast.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 404 i nast.

⁶⁷ *Ibidem*, t. II, Księga 3, s. 417 – „Sie haptten nemlich 3. Steffen oder Gradis des balsamires, worvon die Erstedt und kostbahreste ein Talent, das ist (über 400 fl. Heute zu Tag aber über 4000 fl. Kosten dorffte) indem die aussgewegdete Cospet erstlich mit Palonen-Wein und nahmahlen 30. Tag mit den kostbarhren Palsamen gerieben auch endlich mit den besten Specereien, als Myrrhen Indianischen Narden und dergleichen angefüllet worden, welches nur hohen Stands-Personen widerführe”; *ibidem*, t. II, Księga 3, s. 417.

bezoarowych, lam, rzadziej innych zwierząt⁶⁸. W zbiorach rzeczy rzadkich, niecodziennych i „cudownych” (*Raritätenkammern, Wunderkammern*) znajdowały się organiczne kamienie różnego kształtu i wielkości, gładkie i kolczaste, wydobywane za życia i po śmierci z ludzkich ciał oraz z wnętrzości zwierząt (kamienie nerkowe, żółciowe, żołądkowe, pęcherzowe itd.). Opisywał je duński lekarz nadworny, doktor Franck, w dziele *Lapidina Microcosmi*⁶⁹. Na kartach *Museum museum* natrafiamy również na opis tarantuli (*Tarantula Foemina*) ilustrowany ryciną ukazującą tego niebezpiecznego pająka w całej okazałości, na tle mapy terenów Pugli i Otranto w południowo-wschodnich Włoszech, gdzie często występował i był dużą atrakcją dla posiadaczy *vivariów*⁷⁰. Na miedziorycie widzimy kokon i jego przekrój z jajeczkami pająka. U dołu ryciny, na rozwiniętym zwoju, widać z kolei zapis nutowy tańca ludowego – taranteli (il. 13)⁷¹. W zbiorach rzeczy rzadkich i cudownych, poszukiwanych i chętnie włączanych do *Raritätenkammern* czy *Wunderkammern* nie mogło zabraknąć przeróżnej broni, figurek z hieroglifami i symbolami, instrumentów i naczyń laboratoryjnych, przedziwnych morskich stworzeń, dendrytów, amonitów, skamieniałych muszli, a nawet znaków pieczętnych.

Kość słoniowa, cios narwała i kieł morsa w wielkich *Kunstkammer* były obiektami wielce pożądanymi⁷² (il. 13). Z tych cennych tworzyw mineralnych mistrzowie wykonywali rzeźby, płaskorzeźby, toczone na tokarce przedziwne arcydzieła „nie ludzką

Il. 12. Zmumifikowane szczątki ludzkie (*Mumiae pars antica; Embryo humanus petrefacta*) rozpoczynające rozdział I Księgi Trzeciej dzieła Michaela Bernharda Valentiniego *Museum museum. Natur- und Materialien-Kammer* (1704).

Fot. A.R. Chodyński

⁶⁸ *Ibidem*, s. 444–447.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 420. Bezoar – twór powstający w przedżołądku kóz bezoarowych; od średniowiecza sądzono, że chroni on zatrucia (stąd perska nazwa *pad-zahr*, pol. strutka). Sproszkowany bezoar, kosztowny, był stosowany przez aptekarzy jako dodatek do leków odtruwających, a jako okaz naturalny otrzymywał jubilerską oprawę i w takiej formie przechowywano go w skarbcach od średniowiecza. Więcej na ten temat: E. von Philippovich, *Kuriositäten, Antiquitäten. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber*, Braunschweig 1966, s. 419–423.

⁷⁰ M.B. Valentini, *op. cit.*, t. II, Księga 3, s. 515: „auch in Grosse Herren Museis und Kunst Kammern als eine rarität gezeigt wird, wie aus Jacobaei Mus. Reg. Hafniensi p. 24 zu ersehen ist”.

⁷¹ *Ibidem*, s. 514: „Melod wordurch die von der Tarantula gebissene curiret und geheitet werben”.

⁷² *Ibidem*, s. 421 i nast.

ręką czynione⁷³. Tokarki instalowano w rezydencjach władców, gdyż tym szlachetnym rzemiosłem parali się także arystokraci⁷³. Wyroby z kości słoniowej gromadzili przez dziesięciolecia wielcy elektorzy z rodu Wettinów, tworząc jedną z najzasobniejszych *Kunstkammer* w drezdeńskiej Grünes Gewölbe, zasobną w arcydzieła wykonywane techniką rzeźbienia, toczenia oraz w mikrotechnice. Mikrotechnika polegała na niezwykle mistrzostwie w wydobywaniu z naturalnego tworzywa precyzyjnych, oglądanych przez szlifowane szkła powiększające (np. wytwarzane przez Leibniza) dzieł, które znajdowały się w innych dworskich *Kunstkammer*. Kosztowne, jubilerskie oprawy otulały orzechy seszelskie i kokosowe, jaja strusie i mniejsze, zielonkawe jaja kazuarów⁷⁴. Tajemniczy przedmiot, który Valentini zilustrował w miedziorycie w rozdziale 27 Księgi Trzeciej, to *Lapis manat* – sercowatego kształtu twór kostny (?) pozyskiwany z okolicy Iba manata amazońskiego, bez specjalnego zapachu i smaku, barwy kości słoniowej⁷⁵. Ambrę uzyskiwano natomiast z trzewi waleni, podobno znajdowano ją pływającą pod powierzchnią wody (il. 14); wraz z piżmem włączano ją chętnie do gabinetów przyrodniczych – obie substancje wykorzystywano w produkcji pachnidel⁷⁶. Opisywano ją i prezentowano na posiedzeniach towarzystw przyrodniczych, toteż była dość dobrze znana już na początku XVIII wieku, Valentini przytacza pracę Justusa Fidusa Klobiusa na ten temat, zatytułowaną *Ambrae historiae*⁷⁷.

Il. 13. Pająk – tarantula na tle mapy południow włoskiej prowincji Otranto, z nutowym zapisem tańca taranteli. Rozdział XLIII: *Von den Spinnen, absonderlich denen so genandten TARANTULEN* Księgi Trzeciej dzieła Michaela Bernharda Valentiniego *Museum museorum. Natur-und Materialien-Kammer* (1704).
Fot. A.R. Chodyński

⁷³ A.R. Chodyński, *Kość słoniowa w warsztatach mistrzów z Erbach im. Odenwald w XVIII–XIX w.* [w:] *Materiały rzeźby. Między techniką a semantyką. Material of Sculpture. Between Technique and Semantics*, red. A. Lipińska, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, No. 3156, „Historia Sztuki”, t. XXIX, Wrocław 2009, s. 179–203.

⁷⁴ M.B. Valentini, *op. cit.*, t. II, Księga 3, s. 460–462.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 475 i nast.: „Von der See-Kuh nur deren Stein”; O. Worm, *op. cit.*, s. 58.

⁷⁶ Ambra (*Ambregis Tincture*) – wydzielina z przewodu pokarmowego kaszalota. Odławiano ją z powierzchni morza lub znajdowano na wybrzeżach Australii, Nowej Zelandii, Nowej Kaledonii w okolicach żerowisk tych ssaków.

⁷⁷ J.F. Klobius, *Ambrae Historia*, Wittenberg 1606 (2 wyd. 1666).

Jednorożec – niezwykle, mityczne stworzenie, od średniowiecza inspirujące autorów poezji miłosnej, truverów i minnesingerów, rzeźbiarzy, malarzy, twórców tapiserii – został przedstawiony w rozdziale 30 Księgi Trzeciej *Museum museorum*. Na zamieszczonej ilustracji możemy dostrzec wprawdzie szkielet z rogami wyrastającym z czaszki (*Unicornu fictitum*), następnie wdzięcznie galopującego fantastycznego konia – jednorożca, dalej narwala zwanego tu jednorożcem morskim, ze skrzyżowanym spiralnie, długim i prostym ciosem (*Narwal, Unicornu Marinom*) oraz sam cios tego ssaka (*Unicornu Officinale*)⁷⁸ (il. 15). Narwal (*Mondo Monoceros*) z rzędu waleni, żyjący w wodach arktycznych, posiada niezwykle rzadką rzecz, mianowicie lewy ząb wykształcony w prosty, skierowany do przodu, spiralnie skrzyżowany cios, osiągający 2–3 metry długości. Ciosy są do dziś przechowywane w muzealnych skarbcach królewskich, książęcych i katedralnych, Valentini wymienił kilka z nich, na przykład skarbiec katedry S. Denis, kaplicę królewskiej rezydencji w Kopenhadze i *Kunstkammer* drezdeńską przechowujące ciosy narwali w srebrnych, złożonych oprawach i kosztownych futerałach, oceniane na tysiące talarów. Zainteresowani nimi byli również aptekarze, po sproszkowaniu bowiem dodawali go jako składnik odtrutek; podobno pomagał w zatruciu arsenikiem, „co sprawdził medyk z Augsburga na dziecku”⁷⁹. Utarty cios narwala miał być lekiem przeciw odrze, różyczce, febrze i wszelkim boleściom ciała⁸⁰. Między kolekcjonerami i aptekarzami istniała więc konkurencja w zdobywaniu tego tworu natury, a im była ona większa, tym cenniejsze były ciosy. „Rogi jednorożców”⁸¹ znajdowano również na terenach Polski. Takie znalezisko odnotowuje wójt żywiecki, Andrzej Komoniecki, w przywoływanej wyżej *Kronice*: „Tegoż roku w oktawę Bożego Ciała [20 maja 1587] niejaki Grzegorz Szyszka, mieszczanin kęcki, znalazł jednorożca róg na wyspie u Soły rzeki. Co też przedtym [sic!] na tym miejscu niejaki Malcherek, mieszczanin kęcki znalazł”⁸².

Wiele miejsca Valentini poświęcił koralom, perłom i macicy perłowej oraz importom tego cennego produktu natury do Europy, pisał o wartości handlowej, wspominał o gorączce właścicieli skarbców, by je zdobyć, by je nosić i zdobić nimi szaty⁸³. O niesłabnącym zainteresowaniu koralami i perłami wśród dzisiejszych historyków sztuki i muzealników niech świadczą tematy cyklicznych sesji naukowych pod wspólnym tytułem: *Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce*⁸⁴ oraz jedna z ostatnich konferencji

⁷⁸ M.B. Valentini, *op. cit.*, t. II, Księga 3, s. 481–483.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 483.

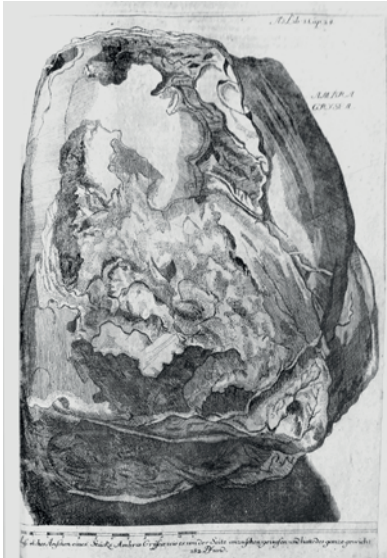
⁸⁰ *Ibidem*.

⁸¹ Z obfitej literatury na ten temat wspomnę jedynie o nowszej publikacji polskiej: P. Kowalski, *Jednorożec, czyli zatrudnienia historyków kultury* [w:] *idem, O jednorożcu, Wieczerniku i innych motywach mniej lub bardziej ważnych. Szkice z historii kultury*, Kraków 2007.

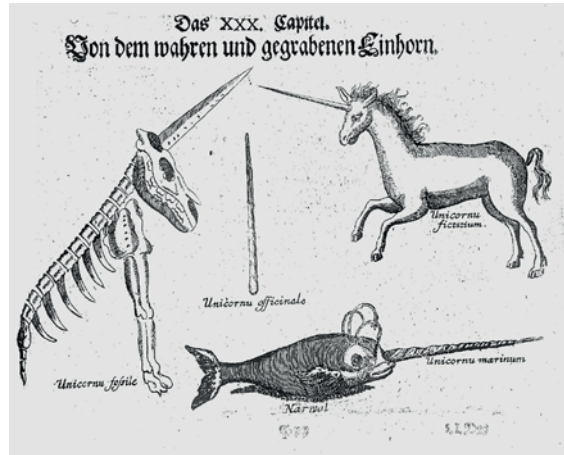
⁸² A. Komoniecki, *op. cit.*, s. 101.

⁸³ M.B. Valentini, *op. cit.*, s. 495–500.

⁸⁴ A. Saar-Kozłowska, *Symbolika perły. Przyczynek do badań nad wykorzystywaniem motywu perły i ikonografii w emblematyce* [w:] *Dawna i nowsza biżuteria w Polsce. Materiały z VIII Sesji Naukowej (...) przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, zrealizowanej we współpracy z Międzynarodowymi Targami Gdańskimi SA w Gdańsku w dniach 14–15 marca 2007 roku*, red. K. Kluczward, Toruń 2008, s. 11–43.

II. 14. Graficzne wyobrażenie ambry (*Ambra Grysem*), z podziałką i podpisem: *Auffs etliches Ansehen eines Styks Ambrae Grÿsece wie es von der Seite anzusehen gewesen und hatte des ganze gwicht 182 Pfund*. Księga Trzecia dzieła Michaela Bernharda Valentinięgo *Museum museorum. Natur-und Materialien-Kammer* (1704). Fot. A.R. Chodyński

II. 15. Graficzne figury mitycznych jednorożców i narwala (*Unicornu fossile*, *Unicornu officinale*, *Unicornu fictitium*, *Narwal Unicornu marinum*), rozpoczynające XXX rozdział: *Von dem wahren und gegrabenen Einhorn* Księgi Trzeciej dzieła Michaela Bernharda Valentinięgo *Museum museorum. Natur-und Materialien-Kammer* (1704). Fot. A.R. Chodyński

w Wilanowie poświęcona perłom i koralom⁸⁵. Na zakończenie Księgi Trzeciej autor zamieścił przedruk wspomnianej przeze mnie wcześniej pracy Johanna Daniela Majora, *Unvorgreifliches Bedencken von Kunst-und Naturalienkammern insgemein*. W 15 krótkich rozdziałach Major zamieścił uwagi o zbiorach dzieł sztuki i naturalistów, stwierdzając, iż zjawisko kolekcjonowania pogłębia wiedzę zarówno właścicieli, jak i tych, którzy odwiedzają zbiory. Powinny być udostępniane badaczom w celu studiowania zgromadzonych tam obiektów i osobom zainteresowanym, w ten sposób poznającym naturę⁸⁶. Gdy książka Majora ukazała się drukiem w 1674 roku, szybko zajęła jedno z pierwszych

⁸⁵ Koral, perła i inne wtki. Biżuteria w Polsce. Sesja naukowa z cyklu: *Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce, poświęcone pamięci Zygmunta Dolczewskiego, przygotowane i zrealizowane przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Muzeum Pałac w Wilanowie w dniach 7–8 maja 2009 roku w Warszawie*, red. K. Kluczwajd, Warszawa–Toruń 2010.

⁸⁶ *Vide* „zu mehr und mehrer Erhänntniss der Natur zu gelangen” – M.B. Valentini, *op. cit.*, t. II, Księga 3: J.D. Major, *Unvorgreifliche Bedenken von Kunst-und Naturalien-Kammern ins gemein*, Kiel 1674, s. 3.

miejsc w bibliografii muzeologicznej. Autor, sięgając do tradycji greckiej i łacińskiej, starał się wyjaśnić znaczenie wielu określeń: muzeum – *museion* jako siedziby dzieł sztuki, opiekunek i mistrzyń „naszych studiów”⁸⁷, *gazophylacium* – bliskie łacińskiemu *custodire, custoditio*, w dzisiejszym znaczeniu kustosa muzeum, opiekuna zbiorów muzealnych⁸⁸. Następnie zajął się kolejnymi określeniami muzealnymi, wyjaśniając pochodzenie znaczeń i zrozumienie ich funkcji w 2. połowie XVII wieku: *thesaurarium, cimeliarcheum* – na określenie skarbcza, miejsca lub budynku do przechowywania skarbów⁸⁹, *pinacotheca* – do przechowywania obrazów, *abacotheca* – tablic, *technicotheca* – dzieł subtelných i precyzyjnych, na przykład malowideł na płytkach miedzianych, wytrawianych kwasami, przedstawień wykrawanych w metalu lub drewnie, płaskorzeźb wykonanych w mikrotechnice, a także dziś określeń nieużywanych i mało zrozumiałych, takich jak *thaumatotheca* – miejsce, w którym znajdują się przedmioty o cudownych właściwościach⁹⁰. Znano wiele słów o łacińskim rodowodzie, używanych w środowisku antykwariuszy i zbieraczy tworzących barokowe *quasi* muzea: *arca, camera, conditorium* (miejsce przechowania, magazyn), *promptuarium naturae* (spichlerz natury), *repositorium* (skarbiec, magazyn, szafa na srebra stołowe), *scrinium* (skrzynka na dokumenty), włoskie – *un Studio, il Museo*, francuskie – *galeria, chambre des rarites, cabinet*, angielskie – *thresure*, niemieckie – *Schatz-Raritäten, Vernunft-Kunst-Naturalien-Gemach* lub krótko – *Kammer* (izba)⁹¹. Major zastanawia się, czego można oczekiwać po kontaktach ze zbiorami historii naturalnej, co tam można zobaczyć i jak zbiory powinny być urządzone⁹², czy mogą tam być umieszczane arteficialia, jaką funkcję mają spełniać. Podobnie zajął się bibliotekami z mapami, globusami, przykładami kart na jedwabiu, papirusie, łyku. Książki drukowane na różnym papierze powinny, według Majora, wzbogacać tablice miedziorytnicze. A oto inne pytania, które zadaje: czy w takim zbiorze powinno być więcej naturalistów, czy arteficialistów, więcej *Ratione Materiae* aniżeli *Ratione Arteficii*. Nie ma wątpliwości, iż okazy powinny być uporządkowane w szafach, wpisywane do poszczególnych katalogów, a te włączone do katalogu głównego całego zbioru⁹³. Gabinet, jako pomieszczenie architektoniczne ze zbiorami astronomicznymi, fizyczno-matematycznymi (z perspektywami, mikroskopami, pryzmatami, chronometrami), instrumentami muzycznymi należy oddzielić od zbiorów historii naturalnej. W kolejnym rozdziale powraca do tematu porządkowania zbiorów, począwszy od minerałów i kopalni (*Mineralna, Vossilia*), skończywszy na roślinach (*Vegetabilia*) i zwierzętach (*Animalia*); podkreśla, iż uczony przyrodnawca powinien zachować układ alfabetyczny, i dodaje, tak jak to uczynił „dem berühmten Olao

⁸⁷ J.D. Major, *op. cit.*, s. 6.

⁸⁸ *Ibidem*, § 8.

⁸⁹ *Cimeliarcheum* – tak w siedemnastowiecznych traktatach muzeologicznych nazywano pomieszczenie, w którym przechowywano przedmioty inkrustowane kamieniami szlachetnymi i inne o wysokiej wartości materialnej i kulturowej.

⁹⁰ „*Thaumatotheca* so viel als Wunder-Behaltluss oder Kammer von vielerlei wunderbahren Dinge”, *vide ibidem*, § 14, s. 7.

⁹¹ *Ibidem*, § 2–20, s. 9 i nast.

⁹² *Ibidem*, rozdz. 6, s. 11–13.

⁹³ *Ibidem*, § 6, s. 15.

Warmio in seinem Museo⁹⁴. Obiekty w skrzynkach, w szafach z półkami za szkłem, w szufladach, powinny mieć numery i informacje na widocznych tabliczkach. Podobnie była uporządkowana wystawiona na licytację w 1765 roku kolekcja naturalistów gdańszczanina Jana Filipa Breyne'a, zajmująca 10 szaf z drewna lipowego i orzechowego, z szufladami i półkami. Dla przykładu na półkach w szafie dziewiątej znajdowały się 173 słoje z zakonserwowanymi płodami ludzkimi i zwierzęcymi, z węzami, rybami, żabami i innymi preparatami⁹⁵, podobnie jak w wielkiej i słynnej amsterdamskiej kolekcji Alberta Seby, o czym wspominałem wcześniej, gdzie słoików z preparatami i węzami było przeszło 700.

* * *

Olaó Worm, Daniel Major, Michael Bernhard Valentini i wielu innych uczonych autorów piszących i publikujących dzieła w XVII i w 1. połowie XVIII wieku, kierowane do zbieraczy i kolekcjonerów, uwzględniali treść i formę ówczesnych zbiorów osobliwości przyrodniczych, tym samym odzwierciedlali muzealny mikrokosmos w makrokosmosie. Na formę i treść tych muzeów niewątpliwie wpływ wywarli twórcy naukowych kolekcji i zbiorów o charakterze uniwersalistycznym, tacy jak Francesco Calzolari (1521–1600) z Werony, opisywanych przez Benedicta Cerutiego i Andree Chocca, z tekstem wzbogaconym 198 ilustracjami⁹⁶. Zbiór Calzolariego częściowo włączono do osobliwości zgromadzonych przez Lodovico Moscarda (1611–1681), szlachcica z Werony, który swoje *Museo Moscardo* tworzył przez 30 lat, a w 1656 roku wydał katalog dedykowany księciu Modeny Franciszkowi, ilustrowany 115 miedziorytami, w trzech księgach poświęconych „starożytnościom” (rzeźbom, urnom, inskrypcjom na stelach, lampkom oliwnym, mumiom egipskim, monetom i renesansowym medalom), dalej skałom, minerałom, ziemiom, skamieniałościom oraz historii naturalnej (koralom, muszłom, preparatom zwierzęcym, wysuszonym okazom flory), artificialiom (rysunokom, malowanym obrazom, rzeźbom, grafice) i osobliwościom, na przykład rzadkim amuletom fallicznym⁹⁷. Ulisses Aldrovandi (1522–1605), boloński ornitolog, entomolog i fizyk, profesor tamtejszego uniwersytetu, utworzył naukowe kolekcje botaniczne i zoologiczne, następnie dedykowane senatowi bolońskiemu. Do 1742 roku były umieszczone w Palazzo Publico, następnie w Palazzo Poggi, w XIX wieku zostały rozdzielone pomiędzy różne biblioteki i instytuty naukowe, ponownie połączone w 1907 roku i wystawione w Palazzo Poggi, a w 2005 roku

⁹⁴ *Ibidem*, s. 16–19 – „Dann und abronderlich von Natura-Sachen und Raritäten recht zu disponiren”.

⁹⁵ J.G. Barthelsen, *Verzeichniss des von Seel. (...) J[ohann] Ph[ilip] Breyne nachgelassenen berühmten Naturalien Cabinets, welches in Danzig in des Langasse (...) 1765...*, Danzig 1765, s. 1–54; A. Kurkowa, *op. cit.*, s. 114 i nast.

⁹⁶ B. Ceruti, A. Chocco, *Musaeum Franc[is]co Calceolarii jun. Veronensis*, Verona 1622. *Academico Filarmonico, dal medesimo descritte, et in Tre Libri distinte...*, Padova MDCLVI (1656). Autorem ilustracji był Alberto Pasi.

⁹⁷ (Lodovico Moscardo), *Note overo memorie del Museo di Lodovico Moscardo nobile veronese, Academico Filarmonico, dal medesimo descritte, et in Tre Libri distinte...*, Padova MDCLVI (1656). Autorem ilustracji był Alberto Pasi.

eksponowane na wystawie jubileuszowej w 400-lecie śmierci Aldrovandiego⁹⁸. Uczony ten pozostawił 24 dzieła, m.in. trzypięciotomową rozprawę ornitologiczną (publikowaną w 1599, 1600, 1603 roku), o insektach (1602) i wiele innych wydanych po śmierci autora, jak na przykład rozprawę o rybach (1613), o węzłach i smokach (1640), a zwłaszcza *Musaeum metallicum*⁹⁹.

Kolejność działania uczonych była niezmienna: najpierw gromadzili przedmioty przykuwające ich uwagę, inspirujące do dalszych badań naukowych, wzbogacali również księgozbiory tematyczne, następnie segregowali, klasyfikowali, opisywali i ilustrowali zgromadzone okazy. Na wstępie wspomniałem o amsterdamskim muzeum Alberta (Albertusa) Seby mieszczącym się w osobnym budynku. Znajdowały się w nim obiekty przyrodnicze, unaocznione następnie w bogato zilustrowanym czterotomowym katalogu *Locupletissimi rerum naturalium thesaurii*, publikowanym w latach 1734–1765. Na barwnych planszach przedstawiono świat roślin (tabl. I–XXIX), roślin i zwierząt (tom I, tabl. X), ssaków i ptaków (tabl. XXX–LXVIII), pajęczaków (tabl. LXIX), skorpionów, płazów, jaszczurek i węży w niezwykłej różnorodności (tabl. LXXII–CIX), wraz z dziwami natury i fantastycznymi stworami (bazyliiszek, hydra), zwierzętami morskimi: ośmiornicami, kalmarami, mątwami, rozgwiazdami (nowa numeracja od tabl. I–XXXIV), z niezwykle bogatym światem muszli (tabl. XXIV–CXV), motyli i przeróżnych owadów (tabl. I–XCVII), z okazami ziem, minerałów i skamielin (tabl. C–CVIII); w tej zobrazowanej „encyklopedii” przyrodniczej znajdowały się również bezoary (*Lapides Bezoardici animatium variorum* – tabl. CXI–CXIV)¹⁰⁰. Nad zilustrowaniem dzieła pracowało 13 artystów, głównie Jacob Houbraken¹⁰¹ i Jan Maurits Quinkhard¹⁰². Uczonymi, z którymi Seba utrzymywał wieloletnie kontakty, byli sir Hans Sloane – prezydent Royal Society w Londynie¹⁰³, Johann Jacob Scheuchzer – badacz przyrody i miejski lekarz

⁹⁸ *Ulysse Aldrovandi* [w:] *Dictionary of Scientific Biography*, t. 1, New York 1970, s. 108–110 (hasło oprac. C. Castelani).

⁹⁹ U. Aldrovandi, *Musaeum metallicum in libros IV distributum Bartholomaeus Ambrosinus (...)* *labore, et studio composuit cum indice copiosissimo*, Bologna 1648.

¹⁰⁰ Bezoar – arab. *bāzahr*, pers. *bād-zahr*, ten, który opanowuje truciznę, zwany też struktą – twór naturalny powstający w żołądkach przeżuwaczy (bardzo rzadko u ludzi), tworzony z niestrawionych włókien roślin, sierści i resztek pokarmów. Często występuje u kozy bezoarowej i lamy. Od średniowiecza uważany za talizman o właściwościach magicznych, dziś oglądany w muzeach farmacji i w skarbcach w kunsztownych oprawach złożonych i kameryzowanych. Świeży bezoar ma zapach zbliżony do piżma, noszono go na piersi, uznając, że ma właściwości chroniące przed morowym powietrzem.

¹⁰¹ Jacobus Houbraken (1698–1780), portrecista holenderski, rytownik działający w Amsterdamie, wraz z ojcem Arnoldem współtwórca leksykonu holenderskich artystów z tzw. Złotego Wieku. Grawerowane przez siebie portrety oprawiał w owalne ramki z komentarzem u dołu przedstawienia. Współpracował z historykiem Thomasem Birhem i artystą George'em Verte nad dziełem *Hades of Illustrious Persons of Great Britain* (Londyn 1743–1752) i historykiem Janem Wagenaarem, wykonywał portrety do dzieła Jana Van Goola *Nieuwe schouburg der Nederlantsche kunstschilders* (Den Haag 1750–1751).

¹⁰² Jan Maurits Quinkhard (1688–1772), malarz i grafik holenderski, portrecista, twórca tematów mitologicznych i alegorycznych. Współpracował z wyżej wymienionym Jacobusem Houbrakenem. Wśród licznych uczniów wymienić można jego syna Juliusa Henricusa, Juriaana Andriessena, Johanna Corneliusa Mertensa, Jana Stokera, Pietera Wagenaara II, Jana Gerarda Waldorpa. Obrazy artysty znajdują się m.in. w Rijksmuseum w Amsterdamie i British Museum.

¹⁰³ Hans Sloane, sir (1660–1753), irlandzki lekarz (ur. w Ulsterze), przyrodnik i kolekcjoner naturalistów, współtwórca British Museum. Studiował medycynę, botanikę i chirurgię w Paryżu, Montpellier

w Zurychu¹⁰⁴, Johann Jacob Baier – przewodniczący Akademii von Naturforschern Leopoldina, najstarszego niemieckiego towarzystwa naukowego, założonego w 1652 roku w Schweinfurcie, obecnie działającego w Halle, i hrabia Luigi Ferdinando de Marsili w Bolonii¹⁰⁵. Kolekcja wywarła duże wrażenie na Karolu Linneuszu, który studiował ją dwukrotnie; zapewne wywarła ona wpływ na ostateczny kształt jego metody klasyfikacji gatunków¹⁰⁶.

O traktacie M.B. Valentiniego *Museum museorum*, o wrażeniach Z.C. von Uffenbacha z jego podróży oraz o powstawaniu licznych, niezwykłych zbiorów w Europie od XVI wieku pisała w latach 90. XX wieku Paula Findlen, opisująca muzeum wspomnianego wyżej Aldrovandiego jako „ósmu cud świata”¹⁰⁷. Do podobnej grupy uczonych

i Orange-Nassau; podróżował po Francji i po Karaibach, skąd przywiózł wiele okazów przyrodniczych, m.in. ok. 800 nieznanych dotąd gatunków roślin, które skatalogował w *Catalogus Plantarum (Katalogu roślin)*, naukowo opisał trzęsienia ziemi w Limie (1687) i na Jamajce na przełomie XVII/XVIII wieku. Członek Royal Society w Londynie (1685), Royal Collegio of Physicians (Kolegium Fizyków, 1687, prezes w latach 1719–1735), korespondent zagraniczny wielu europejskich towarzystw naukowych. Jako lekarz był zwolennikiem i praktykiem powszechnych szczepień przeciw ospie prawdziwej.

¹⁰⁴ Johann Jakob Scheuchzer (1672–1733), szwajcarski lekarz, matematyk i paleontolog urodzony w Zurychu, tamże jako lekarz miejski (od 1696), profesor matematyki (1710) i fizyki (1733). Odbył studia matematyczne w Atdorf k. Norymbergi (1692) i medyczne na Uniwersytecie w Utrechcie (1694). Badacz szwajcarskich górotworów i zjawisk meteorologicznych, rzek, jezior, wód mineralnych, opublikował po łacinie opis swoich podróży w *Itinera per Helvetiae alpinas regionem facta annis 1702–1711*. Był autorem *Museum Diluvianum* (1716), dzieła poświęconego sir Hansowi Sloane’owi.

¹⁰⁵ Luigi Ferdinando de Marsili (Marsigli, Marsilius, 1658–1730), włoski przyrodnik, który po studiach na Uniwersytecie Bolońskim podróżował po Azji Mniejszej, interesując się również sprawami wojskowymi Imperium Osmańskiego jako kartograf. Podczas walk z Turkami w bitwie nad rzeką Rabą dostał się do niewoli. Po wykupieniu i odzyskaniu wolności brał udział w oblężeniu Budy (1686). Gdy opuścił służbę wojskową, cesarz pozbawił go tytułów i zaszczytów. Przyniósł się do tego poddanie twierdzy Breisach na Renie (1703). Następnie Marsili poświęcił się studiom przyrodniczym, pracy naukowej nad przyrodą morza, paleontologią, zbieraniu antyków, modeli i instrumentów. W 1700 roku opublikował dzieło *Prodromus* z rycinami wykonanymi w Norymberdze. Po powrocie do Bolonii w 1712 roku swoją kolekcję zaproponował senatowi tamtejszego Uniwersytetu; w Bolonii założył Instytut Nauki i Sztuki (otwarcie w 1715 roku). Jego pisma o oceanach pozwalają uznać Marsiliego za ojca założyciela (1725) współczesnej oceanografii. Był członkiem zagranicznym paryskiej Akademii Nauk i brytyjskiej Royal Society w Londynie.

¹⁰⁶ Carl von Linné (Karol Linneusz, 1707–1778), szwedzki lekarz, botanik i zoolog, interesujący się również mineralogią, profesor Uniwersytetu w Uppsali, inicjator powstania Królewskiej Szwedzkiej Akademii Nauk. Twórca metody klasyfikacji gatunków – systemu stosowanego przez biologów do dziś. Po rozpoczęciu nieukończonych wówczas studiów medycznych w Lund (1727) odbył botaniczną, samotną wyprawę po Laponii, podczas której opisał wiele nieznanych gatunków roślin. Studia medyczne sfinalizował dyplomem w holenderskim Harderwijk. Pracował w ogrodach botanicznych w Amsterdamie, Lejdzie i Haarlemie; do Szwecji powrócił w 1738 roku. Jego *Genera Plantarum* (1737) i *Species Plantarum* (1753) legły u podstaw głównego dzieła *Systema Naturae* (1735–1770); opisał 7200 gatunków roślin i 4162 gatunki zwierząt; był zwolennikiem kreacjonizmu. Gatunki pogrupował ze względu na podobieństwo budowy, oznaczające wspólne pochodzenie. Z najniższego poziomu w hierarchii, z królestwa zwierząt wywodził typy tworzące główne kategorie żyjących bezkręgowców. Typy dzielił na gromady, te zaś na rzędy tworzące rodziny, powyżej rodzin umiejscowił rodzaje i wieńczące królestwo zwierząt – gatunki. *Vide* przyp. 3.

¹⁰⁷ P. Findlen, *op. cit.*, s. 146 i nast. – za informację bibliograficzną dziękuję Pani Dorocie Foldze Januszewskiej. Paula Findlen, pisząc tę rozprawę, wykorzystwała liczne dzienniki podróży, wspomnienia, listy i prośby o mecenat.

kolekcjonerów należy Ferrante Imperata (ok. 1550–1525 lub 1631), aptekarz z Neapolu, interesujący się osobliwościami i okazami przyrodniczymi, które opisał w trudno dostępnym dziś dziele *Dell' Historia Naturale*, wzbogaconym 128 drzeworytami i będącym jednym z pierwszych zobrazowań zawartości gabinetu przyrodniczego w literaturze muzeologicznej¹⁰⁸. Zbiór neapolitański okazał się tak atrakcyjny dla siedemnastowiecznych wczesnych muzealników, iż w latach następnych (1672, 1695) dokonano reedycji dzieła¹⁰⁹. Ferrante Imperato obok Francesca Calceolariego z Werony stał się drugim we Włoszech sławnym aptekarzem kolekcjonerem i *virtuoso*¹¹⁰. W swojej siedzibie (Palazzo Gravina) zgromadził okazy minerałów, skamielin, rud metali, próbki marmurów, kamieni szlachetnych, muszli zwierząt morskich, wypchanych ptaków, a w ogrodzie stworzył herbarium, które posłużyło do zakładania zielników także z roślinami pozyskiwanymi podczas licznych wędrowek po południowej Italii. Wszystko przekazał synowi Francesco, z którym wspólnie dokonywał wielu obserwacji geologicznych. Drugim współpracownikiem był prawnik Fabio Colonna (1567–1640) kontynuujący badania Ferranta nad skamielinami¹¹¹. Nie można pominąć osoby Ferdinanda Cospiego (1606–1686), patrycjusza i senatora z Bolonii, twórcy *Museo Cospiano* zasilonego prywatnymi zbiorami Ulissea Aldrovandiego¹¹². Autorem katalogu *Museo Cospiano* był Lorenzo Legati z Cremony (zm. 1675), fizyk i filolog, profesor greki na Uniwersytecie Bolońskim. Zbiory Cospiego składały się z działów przyrodniczego, starożytności i kuriozów, ujętych w pięciu księgach katalogu. W Księdze pierwszej zamieszczono „okazy ludzkie i zwierzęce”, ptaki i „monstra”, w drugiej – gady, ryby, korale, muszle, skamieliny, minerały, skorupiaki i rośliny, w trzeciej – rękopisy, druki, instrumenty fizyczno-matematyczne i nawigacyjne, broń, wazy, płyty i stele nagrobne, w czwartej – numizmaty, a w ostatniej, piątej – wyobrażenia i symbole religijne „ze znanego świata”¹¹³.

Twórcy późnobarokowych *Kunstkammer* wzorowali się na słynnej *Kunstkammer* Gottorfskiej, opisananej przez Adama Ölschlägera (Oehlschlaegera) zwanego Oleariusem¹¹⁴.

¹⁰⁸ [Ferrante Imperato], *Dell' Historia naturale di Ferrante Imperato Napolitano. Libri XXVIII...*, Neapel 1599.

¹⁰⁹ *Idem, Historia Naturale (...) Della diversa condition di Minere Pietre pretiose & alter curiosita. Con varie Historie Historie di Piante, & Animali, sin' hora non date in luce...*, Venice 1672; *idem, Historia naturalis*, Coloniae 1695.

¹¹⁰ *Vide* http://en.wikipedia.org/wiki/Ferrante_Imperato [dostęp: 7.03.2019].

¹¹¹ *Vide* http://ferante_imperato.co.tv [dostęp: 7.03.2019].

¹¹² Ferdinando Cospi pochodził z rodziny szlacheckiej, dbał w Bolonii o interesy Medyceuszki. *Museum Cospianum* zapisał senatowi rodzinnego miasta. Następnie znaczna część tych zbiorów weszła w skład Istituto delle Scienze, w 1871 roku włączone do Museo Civico w Bolonii, <http://www.minrec.org/libdetail.asp?id=839> [dostęp: 10.03.2019].

¹¹³ [Lorenzo Legati], *Mvseo Cospiano, annesso a quello del famoso Vlisse Aldrovandi e donato alla sua Patria dall' illustrissimo Signor Ferdinando Cospi...*, Bologna 1677. Druk ten, liczący 532 stron, należy do białych kruków, z licznymi drzeworytami ilustrującymi okazy historii naturalnej i inne działy.

¹¹⁴ Adam Olearius (1599–1671), uczony niemiecki, bibliotekarz i antykwariusz w książęcej rezydencji w Gottorfie, sekretarz ambasadorów Philipa Crusiusa i Otto Boüggensa, uczestniczył w misji dyplomatycznej na dwory carski w Rosji i szacha perskiego, której celem było udroźnienie szlaków handlowych. Wrażenia z podróży zawarł w książce *Offtbegehrte Beschreibung. Der Newen Orientalischen Reiss. Beschreibung der moscovitischen und persischen Reiss*, Schleswig 1647 (wyd. rozsz. w 1656 roku, tłum. na języki angielski, francuski, holenderski i włoski): G. Dünnhaupt, *Adam Olearius*

W muzeologicznym dziele *Gottorffische Kunst-Kammer* z 1674 roku znajdziemy m.in. rysunki i ryciny anamorficzne w stylu Giuseppe Arcimbolda, przedmioty z wykopalisk w miejscu przedchrześcijańskich cmentarzysk, zmumifikowane w torfie ciała, zabytki etnograficzne z terenów Szleswigu-Holsztynu, broń zdobioną znakami runicznymi i wiele innych¹¹⁵. Natomiast obiekty pochodzące z Europy Północnej, głównie z Półwyspu Jutlandzkiego, z terytorium Danii pod panowaniem króla Chrystiana V, znajdujące się w zbiorach królewskich, zostały opisane przez Jacobusa Olivera (1650–1701) w ilustrowanym katalogu *Musaeum Regium*¹¹⁶. Na początku XVIII stulecia, w 1705 roku, w Amsterdamie (w czasie zbieżnym z publikacją dzieła Valentinięgo) Georg Eberhard Rumphij wydał ilustrowany miedziorytami zbiór „osobliwości ambrojańskich”, niezwykle dziś rzadką publikację wzbogacającą muzeologiczne dzieje Europy¹¹⁷. Najczęściej używanymi określeniami w tych pracach są: *Kunst-Kammer*¹¹⁸, *Raritäten-Gemach* – miejsce, izba, pokój (przestrzeń zamknięta) do przechowywania rzeczy godnych uwagi, cennych dzieł sztuki, rzeczy rzadkich i pożądaných. Przyszli twórcy zbiorów przyrodniczych poszukiwali wzorów i informacji dotyczących indywidualnych okazów, uszeregowanych następnie w typy, rodzaje i gatunki według systematyki Karola Linneusza, uczonego botanika z Uppsali. Wskazówki bibliograficzne były równie cenne. Przedstawiciele elit intelektualnych, obok księgozbiorów naukowych, posiadali kolekcje monet i medali. Niekiedy przypadkowe zbiory numizmatyczne dzięki studiom przeradzały się w wartościowe kolekcje, rozrastając się liczebnie, a następnie przekazywano je następcom, którzy je pomnażali. Ważne dla tych właścicieli były informacje, jak należy urządzić pomieszczenie (gabinet numizmatyczny) i jakie meble (kabinety numizmatyczne) powinny się tam znajdować. Propozycje funkcjonalnych kabinetów, nie tylko do przechowania numizmatów, ale również map, rysunków, miniatur, instrumentów naukowych, podał Leonard Christoph Sturm w rozdziałach szóstym i siódmym podręcznika „dla wynalazców i wynalazków”, zbieraczy i kolekcjonerów, opublikowanego w Hamburgu w 1707 roku¹¹⁹.

(1599–1671) [w:] *Personalbibliographien zu den Drucker der Barock*, t. 4, Stuttgart 1991; F. Prinz, *Von den Historien fremder Völker des Adam Olearius Gesandtschaftsreisen durch Russland und Persie*, „Damals” 1994, t. 24, s. 850–866; E.C. Brancaforte, *Visio of Persia: Mapping the Travels of Adam Olearius*, Cambridge, Mass. 2003.

¹¹⁵ A. Olearius, *Gottorffische Kunst-Kammer, worinnen aller hand ungemeyne Sachen, so theils die Natur theils künstliche Hände hervor gebracht und bereitet...*, Schlesswig 1674.

¹¹⁶ *Oliger Jacobaei musaeum Regium, seu catalogus rerum, tam naturalium, quam artificialium bibliothecae Christiani V, Daniae Regis, Hafniae* (Kopenhaga) 1696.

¹¹⁷ G.E. Rumphij, *Ambrosianische Rariteiter-Kamer*, Amsterdam 1705.

¹¹⁸ *Kunst-Kammer* występuje równoważnie ze słowem *cabinet* – na oznaczenie miejsca gromadzenia rzadkich antyków, pieczęci, dzieł sztuki, obiektów wykonanych z cennych tworzyw i materii, czyli z gabinetem, lecz nie z kabinetem – kunsztownym meblem do przechowania drobnych i cennych dzieł sztuki. Cf.: *cabinet de bijoux* (fr.) – pomieszczenie do przechowywania wyrobów jubilerskich, przedmiotów kosztownych, *cabinet d'estampes* (fr.) – zbiór miedziorytów, *cabinet de tableau* (fr.) – zbiór rzadkich obrazów („eine Versammlung rarer Schildereyen von guten und berühmten Meistern, u. s. w.”) – [Leonard Christoph Sturm], *Des geöffneten Ritter- Platzes, Dritter Theil*, Hamburg 1707, s. 16 i nast.

¹¹⁹ „Von Schräncken und Anders Repositoriis auff denen die Raritäten ausgeleget warden”: *ibidem*. Dritter Theil: *Worinnen die Ausführung der noch übrigen galanten Wissenschaften (...). Eine Curieuse Nachricht von Erfindungen und Erfindern der Wissenschaften, Künste und Handwercken*, s. 49–59.

Warto w tym miejscu przypomnieć o podobnych kolekcjach przechowywanych w zbiorach watykańskich, unaocznianych w grafikach, a także o wnętrzach gabinetów pracy uczonych przyrodników i kolekcjonerów.

W XVIII wieku powoli odchodzą do historii zbiory „pomniejszych wszechświatów” ubiegłego stulecia, zbiory osobliwości skierowane do osób jedynie ciekawych otaczającego ich mikrokosmosu rzeczy rzadkich – jak nazwał swoje muzeum lekarz z Castres, Pierre Borel (1620–1671)¹²⁰. Odbiór świata (makrokosmosu) zmieniał się w ciągu XVIII wieku, „gdy zainteresowanie osobliwościami ustąpiło zamiłowaniu do historii naturalnej”¹²¹. W dużych ośrodkach miejskich, takich jak Gdańsk – będący w dobie Oświecenia prawdziwą republiką uczonych – szczycono się zasobnymi księgozbiorami, zakładano kolekcje numizmatyczne i przyrodnicze, na przedmieściach zaś ogrody botaniczne, stanowiące pożytek dla właścicieli i atrakcję dla ich gości. W Bibliotece Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk, kontynuatorce słynnej Biblioteki Rady Miasta, znajdują się bibliofilskie egzemplarze dzieł muzeologicznych z XVII–XVIII wieku, liczne rozprawy o naturaliach, starożytnościach, inskrypcjach, numizmatyce, dziełach sztuki, niegdyś wzbogacające prywatne księgozbiory, zwłaszcza księgozbiór Jana (Johanna) Uphagena¹²². Posiadał on m.in. *Museum Wormianum*, skatalogowaną kolekcję okazów przyrod-

¹²⁰ „Microcosmosum seu rerum omnium variorum Compendium” – cyt. za: K. Pomian, *Zbieracze i osobliwości. Paryż – Wenecja XVI–XVIII wiek*, przeł. A. Pieńkos, Warszawa 1996, s. 63.

¹²¹ *Ibidem*, s. 67.

¹²² Jan Fryderyk (Johann Friedrich) Uphagen, ur. 9 lutego 1731 w Gdańsku – zm. tamże 17 października 1802 roku, syn Piotra i Elżbiety Forret. W 1751 roku został wysłany przez rodziców na trzyletnie studia prawnicze do Getyngi. W 1763 roku poślubił swoją krewną Fryderykę Uphagen, córkę ławnika Karola, a po jej śmierci w marcu 1766 roku ponownie wszedł w związek małżeński z Abigaille von Boockmann (Bormann), córką Walentego Andrzeja. W 1768 roku został wybrany seniorem gminy Kościoła reformowanego w Gdańsku, w 1776 roku został ławnikiem Głównego Miasta, w 1787 roku – senatorem, a w 1792 roku – rajcą; na znak protestu przeciw włączeniu Gdańska do Prus po pierwszym rozbiore Polski zrzekł się tej funkcji. Zlecił architektowi Beniaminowi Dreyerowi budowę kamienicy przy ulicy Długiej na rezydencję rodzinną (tzw. Dom Uphagena wznoszony w latach 1775–1779), przekazana następnie testamentem Związki Rodziny Uphagenów, wydzierzawiona Radzie Miasta Gdańska. Jan Uphagen znany jest głównie jako twórca Biblioteki Uphagena, uporządkowanego księgozbioru liczącego 10 463 tytuły w 15 209 woluminach, przekazanego Radzie Miasta w 1879 roku i włączonego do Biblioteki Miejskiej (wraz z 280 rękopisami oraz zbiorem 165 sztychów i map). Księgozbiór podzielono na 35 grup tematycznych, każdej z nich odpowiadała duża litera alfabetu łacińskiego. W tamtym czasie nie uległ on rozproszeniu, ponieważ spadkobierców zobowiązywał zapis: „traktowania pozostawionych książek jako majątku niezbywalnego i niepodzielnego” – APGd. Sygn. 300, R/Uu 12 – Genealogia Uphagenów, s. 11–12; BGd. Sygn. MS 806b, tabl. LII; R. Dähne, *Führer durch das Rats-herr Johann Uphagen-Haus in Danzig*, Danzig [1913], s. 4–10; *Altpreussische Biographie*, Hrsgb. Kurt Forstreuter, Fritz Gausce, t. 2, Lfr. 6: *Steffeck-Vychinas*, Marburg/Lahn 1965, s. 753 (hasło oprac. E. Bahr); E. Piotrowska, *Historia Gdańska w zbiorach Jana Uphagena* [w:] *W kręgu książki*, oprac. zespół pod przewodnictwem J. Szulczewskiego, Gdańsk 1985, t. 3, s. 61–77; *eadem*, *Jan Uphagen – historyk gdański XVIII wieku i jego księgozbiór; próba interpretacji inwentarza bibliotecznego*, „Roczniki Biblioteczne” 1983, R. 27, z. 1–2, s. 193–208; *eadem*, *Biblioteka Jana Uphagena patrycjusza i historia gdańskiego XVIII w.*, seria „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, Warszawa 1985, z. 7, s. 87–114; *Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Reichel, t. 1–2, Warszawa 1972–1986 (*Suplement*, Warszawa 1986, s. 127); J. Zdrenka, *Rats-und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig*, Teil II: 1526–1792, Hamburg 1989, s. 313; *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, t. 4, s. 398 (hasło oprac. J. Trzoska).

nicznych Oloa Worma z 1655 roku¹²³ i jego „starożytności duńskie, leksykon runiczny” z 1651 roku¹²⁴. Oloa Worm (1588–1654) był duńskim lekarzem i przyrodnikiem, praktykiem i eksperymentatorem. W swoim domu w Kopenhadze urządził „Muzeum historii bardzo rzadkich rzeczy, naturalnych i artystycznych, miejscowych i egzotycznych”, po śmierci twórcy nabyte do królewskiej kunstkamery duńskiej. Zbiór uległ rozproszeniu w 1825 roku. Wspominam o Muzeum Worma, ponieważ zainteresowanie barokową formą ekspozycji zaowocowało ostatnio wierną rekonstrukcją dokonaną przez bostońską artystkę Rosamondę Purcell w 2004 roku¹²⁵.

Pośród starodruków dzisiejszej Biblioteki Gdańskiej notujemy pochodzący z księgozbioru wspomnianego wyżej Jana Uphagena opis zbiorów przyrodniczych i artystycznych króla Danii i Norwegii Christiana V (1646–1699)¹²⁶, „skarbiec archeologiczno-numizmatyczny” Lorenza Begera z 1685 roku¹²⁷, prace słynnego śląskiego kolekcjonera, właściciela zasobnego gabinetu przyrodniczego i numizmatycznego, Johanna Christiana Kundmanna (Wrocław 1684–1751)¹²⁸. Uphagen posiadał również dzieła pomocne przy zakładaniu zbiorów naturalistów i arteficialistów autorstwa Daniela Wilhelma Mollera (1704) i Kaspara Davida Jenckela (Neickela) z 1727 roku¹²⁹, berlińskie wydanie z opisami słynnych kolekcji przyrodniczych (zwłaszcza muszli) i starożytności sir Hansa Sloane’a (1660–1753), założyciela British Museum, umieszczonych w Montagu House w Bloomsbury i tworzących wówczas „muzeum uniwersalne” (*universal museum*), zawierające 71 tysięcy obiektów, wzbogacone 40 tysiącami książek i 7 tysiącami rękopisów, po raz pierwszy otwarte dla publiczności 15 stycznia 1759 roku¹³⁰.

Wiele muzeologicznych dzieł i opracowanych katalogów kolekcji znajdowało się w innych gdańskich księgozbiórach. Wcześniej wspomniałem o czterotomowym katalogu przyrodniczym Albertusa Seby w Bibliotece Głównej Politechniki Gdańskiej. Niektóre

¹²³ O. Worm, *op. cit.* W Bibliotece Gdańskiej PAN znajdują się dwa egzemplarze tego dzieła o sygnaturach: Uph.f.1204 i Sa 2062 2°.

¹²⁴ *Olai Wormi Antiquitates Danice. Literatura Rudnica, Lexikon Unicum, Monumenta Runice*, Hafniae 1651. BGd. Uph.q.2114^a; BGd. Na 1304 4°.

¹²⁵ Artykuł o rekonstrukcji barokowego Muzeum Worma w Museum of Jurassic Technology w Culver City w USA ukazał się w „Harvard Gazette” (4 listopada 2004): *Early museum re-created in Science Center installation. Chamber of curiosities offers answers, raises questions*, <http://www.mjt.org/intro/worm.htm> [dostęp: 20.04.2019].

¹²⁶ Oligerus Jacobus, *Museum regium seu catalogus rerum tam naturalium, quam artificialium quae in basilica bibliothecae Christiani V, Hafniae 1696–1699*. BGd. PAN, Uph.f.1203; Ea 1556 8°.

¹²⁷ L. Beger, *Thesaurus ex thesauro Palatino selectus sive gemmarum et numismatum, quae in electorali cimeliario continentur elegantiorum acce Expressa dispositio*, Heidelbergae 1685. BGd. Uph.f.542; BGd. Ea 1265 2°.

¹²⁸ J.CH. Kundmann, *Numi singularis oder sondenbare Thaler und Münzen*, t. 2: *Nummi Jubilaci oder Jubel-Schau-Stücke*, Breslau und Leipzig 1734. BGd. Uph.q.2952; A. Schimmelpfennig, *Kundmann, Johann Christian [w:] Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 17, Leipzig 1883, s. 377.

¹²⁹ D.W. Moller, *Commentatio de technophysiotameis sive germanie von Kunst-und Naturalien-Kammern*, Altdorf 1704, [Neudruck] *Syllogicaliquot scriptorium de bene ordinanda bibliotheca*, Francoforti 1728. BGd. Uph.q.468; K.F. Jenckel [Neickel], *Museographia oder Anleitung rechten Begriff und nützlichen Anlegung der Museorum, oder Raritäten-Kammern*, Leipzig und Breslau 1727. BGd. Uph.q.451.

¹³⁰ *Britisches Museum, nebst der Beschreibung des berühmten Naturalien-und Antiquitäten Cabinets des Hrn. Ritters Hans Sloann*, Berlin 1764. BGd. Uph.o.4334; Ea 1567 8°.

z nich stanowią dziś dublety w Bibliotece Gdańskiej PAN. O zainteresowaniu zbiorami przyrodniczymi i numizmatami wśród gdańszczan świadczy ich liczba powiększająca się od XVI do schyłku XVIII wieku, a także sprowadzane książki, takie jak publikowane przez uczonego wrocławskiego, wspomnianego wcześniej Johanna Christiana Kundmanna¹³¹. Należy pamiętać o rozprawach Jakuba Teodora Kleina (1685–1759) na temat bursztynu, muszli i lokalnych okazów przyrodniczych z okolic Gdańska oraz o jego działalności jako kolekcjonera przyrodnawcy¹³².

W całej niemal Europie w ciągu XVIII wieku wzrastał prestiż społeczny kolekcjonerów prowadzących ożywioną korespondencję z uczonymi europejskimi. Spisywali inventarze nie tylko swoich zbiorów, opracowywali katalogi, a w fachowych publikacjach przekazywali merytoryczne obserwacje. Dzisiaj cenimy dzieła naukowe takich autorów, jak wspomniany Klein czy Breyne, i to nie tylko w Gdańsku. Wymieniali oni między sobą eksponaty, uczestniczyli w zakupach i licytacjach całych zbiorów. O ile kolekcje przyrodnicze i gabinety numizmatyczne stanowiły zaplecze naukowe właściciela, a mecenat artystyczny powiększał zasoby dzieł współczesnych rzeźbiarzy i malarzy, o tyle rolę reprezentacyjną odgrywały galerie obrazów, kolekcje rysunków i grafik dawnych mistrzów. O tym będzie mowa w innym miejscu.

Bibliografia

Źródła niepublikowane

- Der Schwarzwaldler Genealogia. – APGd 78.25/353, s. 253; Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk [cyt. BGd.], MS 602.
- Elbingsche Chronic geschrieben von Thomas Fuchs 1285–1756. – Archiwum Państwowe w Gdańsku [cyt. APGd.], 492/457.
- Genealogie Stam-Register und Abkünste erzlicher vornehmen Geschlechter und Familien in der Kön[igliche] Stadt Dantzig. – APGd. 300, R/Bb 31b, s. 20; APGd. 300, R/LI 28.
- Georg Schroeder, „Quodlibet oder Tage-Buch von allerhand Ammerckungen Anno 1672 Cum bono Deo”. – BGd. MS. 673 – k. 165 r.
- Katalogi Biblioteki Schwartzwalda: Cat. Bibl. Nr 56 (XIX w.) „Catalogus der Bibliothec Schwartzwaldt”, s. 1208; Cat. Bibl. Nr 57 (XIX w.) „Manuscripte und Alt Drucke Die aus Petro-Paulin. Kirchenbibliothek zur Schwartzwaldischen Bibliothec kamen und jetzt in der Danziger Stadtbibliothek aubewahr warden”, s. 8; Cat. Bibl. Nr 58 (XIX w.) „HSB [Heinrich Schwartzwald Bibliothek]. Katalog der Bibliothek Heinrich Schwartzwald”, t. 1, s. 564, t. 2, s. 692; Cat. Bibl. Nr 59 (XIX w.) „Alphabet Index zu H[Heinrich] S[Schwartzwald] B[ibliothek] nach Fächern”.

¹³¹ J.Ch. Kundmann, *Rariora artis et naturae, item in re medica, oder Seltenheiten der Natur und Kunst des Kundmannischen Naturalienkabinetts, wie auch in der Arzneiwissenschaft*, Breslau und Leipzig 1737. BGd. Sa 9110 2°; *idem, Silesia in nummis, oder berühmte Schlesier in Münze*, Breslau 1738. BGd. Of 4810 8°; *idem, Die Heimsuchungen Gottes in Zorn und Gnade über das herzogthum Schlesien*, Liegnitz 1742. BGd. Of 4812 8°.

¹³² A.R. Chodyński, *Kultura kolekcjonerska XVIII wieku. Gdańscy uczeni, amatorzy – znawcy i dyletanci, także z innych miast europejskich i ich stosunek do dzieł sztuki*, „Opuscula Musealia” 2006, z. 15, s. 139–177.

Źródła publikowane

- Abelin Johan Philips, *Teatrum Europaeum, oder aussführliche und warhafftige Beschreibung aller und jeder denckwürdigen Geschichte...*, Frankfurt a. M. 1643.
- Aldrovandi Ulisse, *Musaeum metallicum in libros IV distributum Bartholomaeus Ambrosinus (...)* labore, et studio composuit cum indice copiosissimo, Bologna 1648.
- Aldrovandi Ulysse [w:] *Dictionary of Scientific Biography*, red. Charles C. Gillispie, t. 1, New York 1970, s. 108–110.
- Altpreussische Biographie*, Hrsgb. K. Forstreuter, F. Gausce, t. 2, Lft. 6: *Steffeck–Vychinas*, Marburg/Lahn 1965.
- Barthelsen J.G., *Verzeichniss des von Seel. (...) J[ohann] Ph[ilip] Breyne nachgelassenen berühmten Naturalien Cabinets, welches in Danzig in des Langasse (...) 1765 (...)*, Danzig 1765.
- Beger Lorenz, *Thesaurus ex thesauro Palatino selectus sive gemmarum et numismatum, quae In electorali cimeliarchio ciontinentur elegantiorum acre Expressa dispositio*, Heidelbergae 1685.
- Britisches Museum, nebst der Beschreibung des berühmten Naturalien-und Antiquitäten Cabinets des Hrn. Ritters Hans Sloann*, Berlin 1764.
- Ceruti Benedicto, Chocco Andrea, *Musaeum Franc[isco] Calceolarii jun. Veronensis*, Verona 1622.
- [Imperato Ferrante], *Dell' Historia naturale di Ferrante Imperato Napolitano. Libri XXVIII...*, Neapel 1599.
- Imperato Ferrante, *Historia Naturale (...) Della diversa condition di Minere Pietre pretiose & alter curiosita. Con varie Historie Historie di Piante, & Animali, sin' hora non date in luce...*, Venice 1672.
- Imperato Ferrante, *Historia naturalis*, Coloniae 1695.
- Jenckel [Neickel] Kaspar Friedrich, *Museographia oder Anleitung rechten Begriff und nützlichen Anlegung der Museorum, oder Raritäten-Kammern*, Leipzig und Breslau 1727.
- Jöcher Christian Gottlieb, *Allgemeines Gelehrten-Lexicon...*, Viertel Theil: S–Z. Johann Friedrich Gleditschens Buchhandlung, Leipzig 1751.
- Klobius Justus Fidus, *Ambrae Historia*, Wittenberg 1606 (2 wyd. 1666).
- Komaniecki A., *Chronografia albo Dziejopis Żywiecki...*, wyd. 3, Żywiec 2005.
- Kundmann Johann Christian, *Die Heimsuchungen Gottes in Zorn und Gnade über das Herzogthum Schlesien*, Liegnitz 1742.
- Kundmann Johann Christian, *Numi singularis oder sondenbare Thaler und Münzen*, t. 2: *Nummi Jubilaci oder Jubel-Schau-Stücke*, Breslau und Leipzig 1734.
- Kundmann Johann Christian, *Rariora artis et naturae, item in re medica, oder Seltenheiten der Natur und Kunst des Kundmannischen Naturalienkabinetts, wie auch in der Arzneiwissenschaft*, Breslau und Leipzig 1737.
- Kundmann Johann Christian, *Silesia in nummis, oder berühmte Schlesier in Münze*, Breslau 1738.
- [Legati Lorenzo], *Mvseo Cospiano, annesso a quello del famoso Vlissee Aldrovandi e donato alla sua Patria dall' illustrissimo Signor Ferdinando Cospi...*, Bologna 1677.
- Major Johann Daniel, *Catalogus oder Index Alphabeticus von Kunst Antiquitäten, Schatz und fürnehmlich Naturalien-Kammern, Conclavia Musea Repositoria oder auch nur kleinere Scrina Rerum Naturalium Selectorum; Vorstellung etlicher Kunst-und Naturalienkammern in Africa und den Gränzen Europae*, Kiel 1673.
- Major Johann Daniel, *Kurzer Vorbricht betreffend D. Johann Daniel Majors Museum Cimbricum...*, Plön 1688.
- Major Johann Daniel, *Prodromus Chirurgiae Infusoriae*, Leipzig 1664.

- Major Johann Daniel, *Programm einer Vorlesung über Münzen mit griechischen Inschriften*, Kiel 1685.
- Major Johann Daniel, *Unvorgreiffliche Bedenken von Kunst-und Naturalien-Kammern ins gemein* (4 vol.), Kiel 1674.
- Moller Daniel Wilhel, *Commentatio de technophysiotameis sive germanie von Kunst-und Naturalien-Kammern*, Altdorf 1704, (Neudruck) *Syllogcaliquot scriptorium de bene ordinanda bibliotheca*, Francoforti 1728.
- [Moscardo Lodovico], *Note overo memorie del Myseo di Lodovico Moscardo nobile veronese, Academico Filarmonico, dal medesimo descritte, et in Tre Libri distinte...*, Padova MDCLVI [1656].
- Nicolai Gottfried, *Museum Curiosum. Oder Beschreibung dere raren und aussländischen Sachen...*, Wittenberg 1702.
- Olai Wormi Antiquitates Danice. Literatura Rudnica, Lexikon Unicum, Monumenta Runice*, Hafniae 1651.
- Olearius Adam, *Gottorffische Kunst-Kammer; worinnen aller hand ungemeyne Sachen, so theils die Natur theils künstliche Hände hervor gebraucht und bereitet...*, Schleswig 1674.
- Olearius Adam, *Offtbegehrte Beschreibung. Der Newen Orientalischen Reiss. Beschreibung der moscovitischen und persischen Reiss*, Schleswig 1647 [wyd. rozsz. 1656].
- Oliger Jacobaei musaeum Regium, seu catalogus rerum, tam naturalium, quam artificialium bibliothecae Christiani V, Daniae Regis*, Hafniae [Kopenhaga] 1696.
- Pagel Julius, *Valentini, Michael Bernhard [w:] Allgemeine Deutsche Biographie*, t. 39, red. Rochus Freiherr von Liliencorn, Leipzig 1895 s. 468–469.
- Polski słownik biograficzny*, t. XXXVII/I, z. 148: *Schroeder Franciszek – Seidel Stefan*, hasło oprac. Z. Nowak, Warszawa–Kraków 1995.
- Rumphij Georg Eyerhard, *Ambrosianische Rariteiter-Kamer*, Amsterdam 1705.
- Schimmelpfennig Adolf, *Kundmann, Johann Christian [w:] Allgemeine Deutsche Biographie*, red. Rochus Freiherr von Liliencorn, t. 17, Leipzig 1883, s. 131.
- Scott Caspar, *Phisica Curiosa. Sive Mirabilit naturæ et artis...*, Würzburg 1662 [późniejsze wyd. Herbipoli 1697].
- Seba Albertus, *Cabinet of Natural curiosities. Das Naturalienkabinett. Le Cabinet des curiosités naturelles. Locumpletissimi rerym naturalium thesauri* 1734–1765, TASCHEN Bibliotheca Universalis, Köln 2017.
- Seba Albertus, *Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio, et iconibus artificiosissimis expressio, per universam physices historiam: opus, cui, in hoc rerum genere, nullum par existit*, Amstelædami. Apud Wetstenium, & Gul. Smith, & Jansonie-Waesbergios, 1734–1765.
- Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 1: A–F, Gdańsk 1992.
- Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 4: R–Z, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997.
- Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Reichel, t. 1–2, Warszawa 1972–1986 (*Suplement*, Warszawa 1986).
- [Sturm Leonard Christoph], *Des geöffneten Ritter-Platzes*, Hamburg 1707.
- Uffenbach Zacharias Conrad, von, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*. Erster Theil. Mit Kupfern, Frankfurt und Leipzig 1753; Zweyter Theil. Mit Kupfern, Ulm 1753 (auf Kosten Johann Friedrich Gaums); Dritter Theil. Mit Kupfern, Ulm 1754 (auf Kosten der Gaumischen Handlung).
- Valentini Michael Bernhard, *Museum museorum, oder vollständige Schau-Bühne aller Materialien und Specereyen, nebst deren natürlichen Beschreibung (...). Aus andern Material-Kunst-und Naturalien-Kammern, Ost-und West-Indischen Reiss-Beschreibungen, Curiosen*

Zeit-und Tag-Registern, Natur-und Artzney-Ründigern (...). Zum Vorschieb der studirenden Jugend Materialisten, Apothecer und deren Visitatoren, wieauch anderer Künstler, als Jubelirer, Mahler, Färber, u. s. w..., Unter Augen geleyet von D. Michael Bernhard Valentini (...), Franckfurt am Mein 1704.

Worm Olao, *Museum Wormianum. Seu historia rerum variorum, tam naturalium, quam artificia-
lium ...*, Lugduni Batavorum MDCLV [Leida 1655].

Zdrenka J., *Rats-und Gerichtspatriziat der Rechten Stadt Danzig, Teil II: 1526–1792*, Hamburg 1989.

Opracowania

Arsuaga J.L., *Życie. Fascynująca podróż przez 4 miliardy lat*, przeł. E. Ratajczak, Kraków 2020.
Athanasius Kircher – *il museo del mondo*, Roma, Palazzo di Venezia, 28 febbraio–22 aprile 2001, Roma 2001.

Böhme H., *The Methaphysics of Phenomena: Telescope and Microscope in the Works of Goethe, Leeuwenhoek and Hooke* [w:] *Theatrum Scientiarum*, Vol. 1: *Collection – Laboratory – Theater*, eds. H. Schramm, L. Schwarte, J. Lazardzig, Berlin 2005, s. 355–393.

Brancaforte E.C., *Visio of Persia: Mapping the Travels of Adam Olearius*, Cambridge, Mass. 2003.

Breielbank O., *On the Representation of Knowledge in Athanasius Kircher* [w:] *Theatrum Scientiarum*, Vol. 1: *Collection – Laboratory – Theater*, eds. H. Schramm, L. Schwarte, J. Lazardzig, Berlin 2005, s. 289–302.

Chodyński A.R., *Kolekcjonerzy i kolekcje w Gdańsku XVI–XIX wieku (do 1872 roku)*. „*Inventarium et taxam*” *dział sztuki*, „Rocznik Historii Sztuki” 2002, t. XXVII, s. 171–212.

Chodyński A.R., *Kość słoniowa w warsztatach mistrzów z Erbach im. Odenwald w XVIII–XIX wieku* [w:] *Materiały rzeźby. Między techniką a semantyką. Material of Sculpture. Between Technique and Semantics*, red. A. Lipińska, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 2009, No. 3156, „Historia Sztuki” t. XXIX, s. 179–203.

Chodyński A.R., *Kultura kolekcjonerska XVIII wieku. Gdańscy uczeni, amatorzy – znawcy i dyktanci, także z innych miast europejskich i ich stosunek do dzieł sztuki*, „Opuscula Musealia” 2006, z. 15, s. 139–177.

Chodyński A.R., *Przekazy źródłowe o nauce, bibliotekach, mecenacie i kolekcjach osiemnastowiecznych w Gdańsku*, „Rocznik Gdański” 1992, t. 52, s. 91–99.

Clarke T.H., *The Rhinoceros from Dürer to Stubbs: 1515–1799*, London 1986.

Dähne R., *Führer durch das Ratsherr Johann Uphagen-Haus in Danzig*, Danzig [1913].

Daszkiewicz P., Bauer A.M., *Specimen from the Second Collection of Albertus Seba in Poland: The Natural History Cabinet of Anna Jabłonowska (1728–1800)*, „Bibliotheca Herpetologica” 2006, vol. 6, No. 2, s. 16–20.

Dünnhaupt G., *Adam Olearius (1599–1671)* [w:] *Personalbibliographien zu den Drucker der Barock*, red. G. Dünnhaupt, t. 4, Stuttgart 1991, s. 2979–3004.

Engel H., *Hendrik Engel's Alphabetical List of Dutch Zoological Cabinets and Menageries*, ed. P. Smit *et al.*, Amsterdam 1986.

Enke U., *Gelehrtenlieben in 17. Jahrhunderts eine Annäherung In den Giessener Medizinprofessor Michael Bernhard Valentini (1657–1729)*, „Medizinhistorisches Journal” 2007, No. 42 (3–4), pp. 299–329.

Felfe R., *Collections and the Surface of the Image: Pictorial Strategies in Early Modern Wunderkammer* [w:] *Theatrum Scientiarum*, Vol. 1: *Collection – Laboratory – Theater*, eds. H. Schramm, L. Schwarte, J. Lazardzig, Berlin 2005, s. 228–265.

- Findlen P., *Possessing Nature: Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*, Berkeley–Los Angeles–London 1996.
- Gemaille R., *Słownik malarstwa holenderskiego i flamandzkiego*, przeł. E. Maliszewska, K. Se-comska, Warszawa 1975.
- Gombrich E.H.J., *O sztuce*, Poznań 2009.
- Groth A., *Kryzys i regres handlu* [w:] *Historia Elbląga (1626–1772)*, red. A. Groth, Gdańsk 1997, t. II, cz. 2, s. 80–119.
- Koral, perła i inne wątki. Biżuteria w Polsce, Sesja naukowa z cyklu: *Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce, poświęcone pamięci Zygmunta Dolczewskiego, przygotowane i zrealizowane przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki i Muzeum Pałac w Wilanowie w dniach 7–8 maja 2009 roku w Warszawie*, red. K. Kluczajd, Warszawa–Toruń 2010.
- Kotaro G., *L'autobiographia d'Athanasius Kircher. L'écriture d'un jésuite entre Rit et traduction française et italienne*, Bern 2009.
- Kowalski P., *O jednorozcu, Wieczerniku i innych motywach mniej lub bardziej ważnych. Szkice z historii kultury*, Kraków 2007.
- Kurkowa A., *Jakub i Jan Filip Breynowie. Studium do dziejów kultury książki XVII i XVIII wieku*, Wrocław–Łódź 1989.
- Mencel M., *Skarbiec natury i sztuki. Prywatne gabinety osobliwości, kolekcje sztuki i naturalistów na Śląsku w wiekach XVII i XVIII*, Warszawa 2009.
- Microcosmos In Microcosmo. Die Welt in der Stube. Zur Geschichte des Sammelns 1450 bis 1800*, Opladen 1994.
- Müsch I., *Albertus Seba's Collection of Natural Specimens and Its Pictorial Inventory* [w:] A. Seba, *Cabinet of Natural curiosities. Das Naturalienkabinett. Le Cabinet des curiosités naturelles. Locumpletissimi rerum naturalium thesauri 1734–1765*, TASCHEN Bibliotheca Universalis, Köln 2017, s. 6–22.
- Nowak Z., *Lata rozkwitu kultury, nauki i sztuki* [w:] *Historia Gdańska*, t. II: 1454–1655, red. E. Cieślak, Gdańsk 1982, s. 686–753.
- Olszewska A. et al., *My i Oni. Zawila historia odmienności/Us and Them. An Intricate History of Otherness*, Kraków 2011.
- Pagel J., *Valentini, Michael Bernhard* [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, red. Rohus Freiherr von Liliencorn, Leipzig 1895, t. 39, s. 468–469.
- Philippovich E., von, *Kuriositäten, Antiquitäten. Ein Handbuch für Sammler und Liebhaber*, Braunschweig 1966.
- Piotrowska E., *Biblioteka Jana Uphagena patrycjusza i historyka gdańskiego XVIII w.*, seria: „Z Badań nad Polskimi Księgozbiórami Historycznymi”, Warszawa 1985, z. 7, s. 87–114.
- Piotrowska E., *Historia Gdańska w zbiorach Jana Uphagena* [w:] *W kręgu książki*, oprac. zespół pod przewodnictwem J. Szulczewskiego, Gdańsk 1985, t. 3, s. 61–77.
- Piotrowska E., *Jan Uphagen – historyk gdański XVIII wieku i jego księgozbiór; próba interpretacji inwentarza bibliotecznego*, „Roczniki Biblioteczne” 1983, R. 27, z. 1–2, s. 193–208.
- Pomian K., *Zbierracze i osobliwości. Paryż – Wenecja XVI–XVIII wiek*, przeł. A. Pieńkos, Warszawa 1996.
- Prinz F., *Von den Historien fremder Völker des Adam Olearius Gesandtschaftsreisen durch Russland und Persie*, „Damals” 1994, t. 24.
- Saar-Kozłowska A., *Symbolika perły. Przyczynek do badań nad wykorzystywaniem motywu perły i ikonografii w emblematyce* [w:] *Dawna i nowsza biżuteria w Polsce. Materiały z VIII Sesji Naukowej (...) przygotowanej przez Toruński Oddział Stowarzyszenia Historyków Sztuki, zrealizowanej we współpracy z Międzynarodowymi Targami Gdańskimi SA w Gdańsku w dniach 14–15 marca 2007 roku*, red. K. Kuczajd (Rzemiosło artystyczne i wzornictwo w Polsce, t. 8), Toruń 2008, s. 11–43.

- Schaffner W., *The Point: The Smallest Venue of Knowledge in the 17th Century (1585–1665)*, [w:] *Theatrum Scientiarum*, Vol. 1: *Collection – Laboratory – Theater*, eds. H. Schramm, L. Schwarte, J. Lazardzig, Berlin 2005, s. 57–74.
- Schramm H., *Kunstkammer – Laboratory – Theater in the Theatrum Europaeum: On the Transformation of Performative Space in the 17th Century* [w:] *Theatrum Scientiarum*, vol. 1: *Collection – Laboratory – Theater*, eds. H. Schramm, L. Schwarte, J. Lazardzig, Berlin 2005, s. 9–34.
- Słownik pracowników książki polskiej*, red. I. Reichel, t. 1–2, Warszawa 1972–1986 (*Suplement*) Warszawa 1986.
- Steckner C., *Das Museum Cimbricum von 1688 und die cartesianische „Perfection des Gemüthes”* [w:] *Münster Sebastian, Cosmographiae universalis Libri VI*, ed. A. Grote, Basiliae 1554.
- Theater der Natur und Kunst. Wunderkammer des Wissens*, red. H. Bredekamp, 2 tomy, Berlin 2000.
- Waal E. de, *Biały szlak. Podróż przez świat porcelany*, przeł. M. Cielecka, Wołowiec 2017.
- Zuffi S., *Klasycy sztuki. Dürer*, przeł. T. Łozińska, Warszawa 2006.

Netografia

- http://en.wikipedia.org/wiki/Ferrante_Imperato [dostęp: 7.03.2019].
- http://en.wikipedia.org/wiki/Johann_Daniel_Major [dostęp: 7.03.2019].
- http://en.wikipedia.org/wiki/Zacharias_Conrad_von_Uffenbach [dostęp: 7.03.2019].
- http://ferante_imperato.co.tv [dostęp: 7.03.2019].
- <http://www.alvin-portal.org/alvin/view.Jst?pid=alvin-record%3A153457&dswid=2616> [dostęp: 25.06.2020].
- <http://www.minrec.org/libdetail.asp?id=839> [dostęp: 10.03.2019].
- <http://www.mjt.org/intro/worm.htm> [dostęp: 20.04.2019].
- https://books.google.com/books/about/Possessing_Nature.html?id=TiaZweqvYu [dostęp: 16.07.2020].
- <https://katalog.bg.pg.edu.pl/lib/item?id=chamo:31148&fromLocationLink=false&theme=system> [dostęp: 18.08.2020]. <https://katalog.bg.pg.edu.pl/lib/item?id=chamo:31168&fromLocationLink=false&theme=system> [dostęp: 18.08.2020]. <https://katalog.bg.pg.edu.pl/lib/item?id=chamo:31176&fromLocationLink=false&theme=system> [dostęp: 21.08.2010].
- <https://www.biodiversitylibrary.org/bibliography/62760#/summary> [dostęp: 18.08.2020].